

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги

Ўзбекистон Давлат Санъат ва маданият институти

**“ТОҲИР МАЛИКНИНГ “ОДАМИЙЛИК МУЛКИ” АСАРИДА
ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК МУАММОЛАР”**

мавзуидаги

Б И Т И Р У В М А Л А К А В И Й И Ш И

Бажарди: **Мастура Хушбоқова**

“Касбий-педагогик таълим” таълим йўналиши IV курс талабаси

Илмий раҳбар: филология фанлари номзоди, доцент Равшан

Жомонов

“Битирув малакавий иши кафедрада дастлабки ҳимоядан ўтди”

“Педагогика ва психология ”

кафедрасининг –сонли йиғилиш баённомаси

Кафедра мудири

З.Ҳ.Қосимова

Тошкент—2014

М у н д а р и ж а

Кириш

I боб. “Одамийлик мулки” асарида одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия мезонлари

I.1. “Одамийлик мулки” асарида ахлоқий тарбия масаласи

I.2. “Одамийлик мулки” асарида ёшларнинг илм эгаллаши хусусида

II боб. “Одамийлик мулки” асарида маънавият ва тарбия — педагогик-психологик муаммо сифатида

II.1. “Одамийлик мулки” асарида нафс ва нафс тарбияси

II.2. “Одамийлик мулки” асари – ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг педагогик-психологик ечими сифатида

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Иловалар

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатимизда мустақиллик йилларида маънавий-ахлокий жиҳатдан етук ёшларни тарбиялаш долзарб вазифага айланди. Бирон-бир давлат кишиларнинг маданияти, билими, онгини юксак даражага кўтармай, уларнинг маънавий камолотга етказмай туриб ўз келажагини кўра олмайди.

Маънавият – тараққиёт негизидир. Маънавият ўзида тилни, урф-одатларни, динни, хулқ-оодоб, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар ўртасидаги инсоний муносабатларни, муаммоларни, шунингдек, мустақил давлатимизга садоқат, кишиларга ҳурмат, ишонч, виждон эркинлигини ўзида акс эттиради. Бошқача айтганда, бизнингча, маънавият инсон онги, тафаккури, дунёқараши, иймон-эътиқоди, имконият ва қобилият, меҳнат фаолиятини ифодаловчи ижтимоий ҳодисадир. Жамият маънавий ҳаёти эса кишилар ақл-заковати, ҳис-туйғуси, тафаккури доираси тараққиётидир.

Ўзбек адабиётининг етук адибларидан бири, XX–XXI асрнинг тарбиявий муаммолари ва ютуқларини китобхонлар онгига психологик нуқтаи назардан кириб бора олган ёзувчи Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асарини ўқимаган ёки ўша асар бўйича суратга олинган сериални жуда қизиқиш билан кўрмаган ўзбек хонадони бўлмаса керак албатта¹. Бугунги кунда энг долзарб муаммолардан бири – ёшларнинг ютук ва баркамол бўлиб вояга етиши ва уларнинг таълим-тарбияси масаласидир. Таълим-тарбия масаласи ҳар доим ҳам олимларимиз томонидан муаммо сифатида ўрганилиб келинган ва бу ҳақда кўплаб китоблар чоп этилган. Шу манбалар асосида ҳар томонлама мукамал шахс тарбиялаб келинган. Бугунги кунда ҳам таълим-тарбия асосий муаммолардан бири бўлиб бормоқда. Шу маънода ёзувчи буюк тарбияшунос десак ҳам хатога йўл қўймаган бўламиз. Жумладан, адиб Тоҳир Маликнинг асарлари ёшлар тарбиясида, балки бутун жамият тараққиётида муҳим роль ўйнайди десак муболаға бўлмайди.

¹ “Маърифат” газетаси 2007 йил 16 октябрь.

Айниқса, яқинда тўлиқ шаклда чоп этилган “Одамейлик мулки” асари юқоридаги фикримизнинг исботидир. Тоҳир Малик таълим-тарбия масаласига алоҳида эътибор берган. У мазкур асарида оила қуриш заруратидан тортиб, оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари, ота-она, фарзандларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, ҳатто гўдақларни тарбиялаш ва унда ёш оилаларнинг ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақидаги масалаларгача чуқур ёритиб берган. У борлиқни акс эттириши билан бирга, жамиятнинг маданий-маънавий, ахлоқий ва ҳуқуқий қарашларини мужассамлаштиради.

Аслида, маънавий жамиятда, оилада, таълим-тарбия жараёнида шаклланади ва юксалиб боради. Бу жараёнларда эса педагогларнинг роли жуда муҳим. Чунки ёшларга тарбия бераётган педагогларнинг ўзлари чуқур билимга ва юксак малакага эга бўлишлари лозимлиги асарда таъкидлаб ўтилади.

Ўзбекистон миллий истиқлолга эришгач, болаларимизнинг миллий фазилатлари қайта тикланмоқда. Оилага эътиборимизни тубдан ўзгартиришга реал имконият туғилмоқда. Фарзанд тарбияси мамлакатимизда давлат масаласи даражасига кўтарилган бир пайтда педагогика, психология ва оилашунослик фанлари ривож топаётган ҳозирги кунда ушбу асарнинг педагогик таҳлили жуда муҳимдир.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Тоҳир Маликнинг бошқа асарлари тўғрисида матбуотда кўп бора чиқишлар қилинган. Бироқ “Одамейлик мулки” асари тўғрисида махсус тадқиқот амалга оширилмаган. Айниқса, асрнинг педагогик-психологик жиҳатлари махсус ўрганилган эмас.

Тадқиқотнинг мақсади. Тоҳир Маликнинг таълим-тарбияга оид қарашларини ўзида жамлаган “Одамейлик мулки” асари ва унда педагогик-психологик муаммолар қай даражада ечилганлигини ёритиб беришдир.

Тадқиқотнинг вазифалари.

- асардаги тарбиявий жиҳатларни ўрганиш ва уни таҳлил қилиш;
- ёзувчи асаридаги таълим-тарбиявий қарашлар орқали ўқувчиларда инсонийлик фазилатларини шакллантиришнинг аҳамиятини ўрганиш;

- таълим-тарбия жараёнида асардаги инсоний фазилатлар орқали ёшларнинг дунёқарашини шакллантириш муаммосини ҳал қилиш ва педагогик жиҳатларини аниқла.

Тадқиқотнинг объекти. Тоҳир Маликнинг таълим-тарбияга оид қарашлари, хусусан, “Одамийлик мулки” рисоласи.

Тадқиқотнинг предмети. Тоҳир Маликнинг халқнинг бахт-соадатга эришиши, шахс тарбияси ва илмий бўлиши, нафсни тийиши, нафс балосидан сақланиш кераклиги, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашдаги фикр-мулоҳазарини таҳлил этиш

Тадқиқотнинг методлари. Педагогик таҳлил, қиёсий таҳлил, аналитик обзор, тарихий хронологик таҳлил, кузатиш, умумлаштириш, анкета, савол-жавоб, суҳбат, эксперимент.

Тадқиқотнинг методологияси. Президент И.Каримов томонидан давлат масаласи даражасига кўтарилган фикр-мулоҳазалари; педагогика-психология, оилашунослик фанларидаги назарий қарашлар, Тоҳир Маликнинг «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму-тан, ўткир ақл, яхши ахлоқдир» деган фалсафий қарашлари.

Битирув малакавий ишининг структураси. Иш кириш, 2 боб, 4 параграф, хулоса, илова ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I. боб. “Одамийлик мулки” асарида одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия мезонлари

I.1. “Одамийлик мулки” асарида ахлоқий тарбия масаласи

Ўзбек адабиётининг ёрқин намаёндаларидан бири, бугунги куннинг ахлоқшунос ва тарбияшуноси сифатида ўзининг китобларидаги қизиқарли ва ширин суҳбатлари билан мухлислари қалбидан жой олган севимли ёзувчимиз Тоҳир Маликдир. Унинг яратган асарлари ва бугунги куннинг пойдевори вазифасини ўтовчи ўзига хос бир мактаб эга бўлган қаҳрамонимизнинг мухлислари ва жамиятимизнинг оқсоқ томонларини яққол очиб берувчи “Одамийлик мулки” асари ҳурматли китобхонларни мурасага чақирадиган бир жило сифатида дунё юзини кўрган асар десак мубалоға бўлмайди. Бу асарда таълим-тарбияга оид фикрми, ривоятларми, алломаларнинг қарашларими, жаҳонда бўлаётган тарбиявий нуқсонлар дейсизми, хуллас, шунга ўхшаш бир-биридан қизиқарли воқеалар акс эттирилган. Бизнингча, бу асарни қўлига олган одам бу китобни ўқиб охиригача бориб қолганини сезмай қолса керак. Чунки асар ҳалқчиллиги ва содда, яъни деҳқонча алпозда яратилганлиги учун ҳам китобхонни тезда ўзига ром этиши табиий. Келинг шу ўринда асардаги тарбия борасидаги фикрлар билан ўртоқлашсак.

Абдулла Авлоний ҳазратлари ёзган эканлар: «Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак – танини пок тутмак, ёш вақтидан маслақини тузатмоқ, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўсдурмоқдир. Тарбия қилувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгани каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан бериб, катта қилмоқ лозимдур. Зероки, «Ҳассину ахлоқ ақум» амри шарифи узра хулқимизни тузатмакга амр қилинганмиз. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядур... алломалардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдур», - демиш. Шариати исломияда ўз болаларини

яхшилаб тарбия қилмоқ – оталарга фарзи айнан, ўз миллатининг йитим қолган болаларини тарбия қилмоқ фарзи кифоядир...»¹.

Энди бизларни бир масала кўп ўйлантиради: тарбиячи ким? Ота-онами, мактаб муаллимларими? Фақат бир нарсани таъкидлаймиз: бола «Сен тарбиялашинг керак», деб гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа оширадиган копток эмас. Фарзанд тарбиясига ота-она масъул, мактаб эса бу соҳада кўмакчи. Ҳа, айнан шундай. Чунки фарзанднинг оилада олган тарбиясига қараб ота-онасига роҳат ёки жазо келтиришини ҳамма билади. Отанинг иш-амали фарзандига сингса, унинг хулқида жилвагар бўлади. Болани тергаб-назорат қилиш ота-она юзининг ёруғлигини таъминлайди. Тарбиядан ташқаридаги бола бебош ва ярамаслик сари оғади. Эрка бўлиб ўсган ўғил-қизлар ҳатти-ҳаракати ота-онага мунг ва алам келтиради. Шу боис ҳам Абдулла Авлоний таъкид этганларидек: «тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё халокат, ё саодат – ё фалокат масаласидур» дейилмиш фикрни барчамиз бирдек шиор сифатида қабул қилмоғимиз лозим бўлади.

Афсусларким, айримларимизнинг кўнгилларимиз кўчага боғланган. Ишга, улфатга муҳаббат оилага бўлган муҳаббатдан ортиқ. Чойхоналарда, ресторанларда, турли зиёфатларда яйрашга умримизнинг ҳисобсиз соатларини беҳуда сарфлаймиз. Бола тарбиясига эса вақтни қизғанамиз. Сариқ чақага арзимас матоҳларимиз фарзандларимизга нисбатан қийматлироқ. Пиёлани синдириб қўйса аямай урамиз, гулдонни синдирса дўппослаймиз. Агар ака укасини урса яна жазолаймиз. Ҳолбуки, каттанинг кичик, кучлининг кучсиз устидан ҳоким эканини ўзимизнинг айнан шу ҳаракатимиз билан ўргатяпмиз: гапга кирмаган кичикни ёки кучсизни уриш мумкин!

Бола шўхлик қилса «ҳали қараб тур, дадангга айтаман», деб кўрқитамиз. Ота келганда бола ёмонланади. Айни шу ҳолатда ота-бола орасига душманлик уруғи сочилганини фаҳм этмаймиз. Отани жазоловчи инсон

1 Абдулла Авлоний. Танланган асрлар. –Тошкент: Маънавият, 2009.

сифатида кўрсатмай, ота келганда уни иззат-ҳурмат билан кутиб олишни ўргатиш афзалроқ эмасмикин?

Абдурауф Фитрат ҳазратларининг бизга бироз кескинроқ, ҳатто кўполроқ туюлиши мумкин бўлган баёнлари бор. Бирга ўқийлик: «...кўрайлик-чи, биз мусулмонлар, хусусан туркистонликлар, ўз фарзандларимизга тарбия беряпмизми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жавоб бўла олади, яъни «йўқ!» Мен буни шундай исбот қиламан: биз, туркистонликлар болаларимиздан кўра молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўрамыз, деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суюкли ва ардоқли. Лекин бахтимизга қарши шуни эътироф қилиш лозимки, шунча мухаббат ва меҳрга қарамасдан, эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз! Менинг бу сўзларимдан хайрон бўлманг, сабр қилинг, даъвомни исботлайман. Фалон нарсани тарбиялаш, яъни уни аста-секин камолга йитиштиришдир. Назаримизда, қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидадир. Эшакнинг камоли унинг кучи, оёқларининг бақувватлиги ва яхши юришидадир. Фараз қилинг, қўзи ёки хўтик сотиб олиб уйга келтирасиз.

Диққат билан уларга қараб, бир муддатдан кейин қўйни семиртириб, эшакни бақувват қиласиз, яъни уларни тарбиялаб, камолга йитиштирасиз. Аммо азиз фарзандларингизга шундай диққат билан тарбия бермайсиз. Баҳона қиласизки, болангиз ҳам камолга йитишган. Эътироз билдиришингиз мумкинки, биз молларимизни боқишга қанча уринсак, фарзандимиз тарбиясига улардан юз баробар кўпроқ ҳаракат қиламиз, деб.

Бу даъвоингиз маълум бўлса-да, аммо тўғри эмас. Далил шулким, кимнинг уйида моли бўлса, текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса, уч марта хасталикка чалинган. Бас, маълум бўладики, у киши молининг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сўзингиз тўғри бўлса ҳам менинг даъвойимга ҳеч зарари йўқ, чунки боланинг соғлиғига эътибор бериш ҳам

фарзанд тарбияси билан шуғулланишни билдирмайди. Ҳақиқатдан агар одам кўй ва эшакка ўхшаб камол топиши, бидакларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганида эди, биз ҳам фарзанд соғлиги учун бўлган ҳаракатни, фарзанд тарбияси деб атардик. Тану тушли ва соғлом болани камолга йитишган деб қабул қилардик.

Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақлан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз манфаатини ўйлаб, ҳам яқинларини бахтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан, бу мантикий олишувларга нима ҳожат бор?»¹

Бу фикрлар тўқсон йил муқаддам баён этилган, лекин айрим жиҳатларидан бугун айтилаётганга ўхшайди, шундай эмасми? Демак, тарбияда хали етарли илгарилаб кетолмабмиз. Бугун биз бола тарбияси деганда уни яхши кийинтиришни тушуняпмиз, катта пул сарфлаб ўқишга киритишни англаяпмиз... Агар автомашинамиз бузилиб қолса, устахонада бир кун ёки бир ҳафта ўтиришимиз мумкин, аммо фарзандимиз билан бир соат ёнма-ён ўтириб дарс тайёрлашга тоқатимиз етмайди.

Гўзал хулқ ва тарбияли онанинг ҳислатлари, яхши феъл-атвори фарзандларида ҳам намоён бўлади. Улар ҳам оналарининг гўзал ҳислатларига эга бўладилар. Табобат фани онадаги турли ички хасталиклар болада ҳам бўлишини исботлади. Ирсият фани онадаги ички хасталиклар билан бирга ундаги руҳий, маънавий жиҳатларнинг ҳам болада такрорланишини исботлаган. Бу тарбияни бола туғилмасидан олдин, ҳатто оила кўрмасдан олдин бошлаш керак, дегани эмасми?

Ота ўз фарзандларига мерос этиб молу дунё эмас, одоб-ахлоқ қолдириши керак. Мол-дунё мероси кундан-кун камайиб, одоб-ахлоқ мероси эса ошиб боради. Бу ривоят фикримизнинг далили:

Миср ҳукмдори билан Рум ҳукмдори ўзаро келишиб, дўстлик аҳдини туздилар ва орадаги адоватга барҳам бердилар. Ҳатто Миср ҳукмдори Рум

¹ Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. –Тошкент: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2013.

хукмдорининг қизини ўғлига никоҳлаб, қизини эса Рум шаҳзодасига узатди. Уларнинг дўстлик ва қариндошлик алоқалари узок давом этди. Бир куни Рум хукмдори қудасига бу мазмундаги мактубни йўллади:

Кўзларимизнинг нурлари бўлмиш азиз фарзандларимизнинг бизлардан кейин ҳам фароғатда яшамоқликлари учун ҳозирдан чора-тадбир кўришимиз керак. Мен ўғлим учун жуда кўп олтин жамладим. Чиройли боғ ва сарой барпо эттирдим. Сиз ҳам шундай қилгандирсиз?

Миср хукмдори мактубни ўқиб табассум қилди ва бу жавобни йўллади:

Азизим, мен сиздан кўра сал бошқачароқ йўл тутдим. Вафосиз мол-дунё ва матоҳларига илтифот этмаганим туфайли ўғлимга олтинун жавҳарлар эмас, илм, ҳунар, одоб, ахлоқни мерос этиб қолдиришни истадим. Уни илмли, ҳунарли, ҳушахлоқли қилиб тарбияладим. Уни яхши адаб либоси билан безадим. Мол-дунёга қачондир завол йитади, аммо мен қолдираётган меросга ҳеч замон завол йитмайди. Бу мерос фарзандимни ҳар қандай бало-офатлардан омон сақлагай...

Даврага қўшилгувчи ҳар бир одам аввал ўзининг ташқи кўриниши, қиёфасига қараб қабул қилинади, сўнг эса тарбияси ва фазилатига қараб тақдир этилади. Кишидаги фазилат гўё фарзанд қабидир, уни авайлаб сақлаш ва янада баркамол этиш лозим. Ҳар бир одам, аввалроқ айтиб ўтганимиздай, ўзини ўзи тарбия қилишга ўрганиши керак. Инсоннинг улуғлиги ўзини идора ва тарбия қилиш кучига эга бўлиши билан билинади.

Луқмони Ҳаким ўз ўғилларига дебдилар: «Қариндош-уруғлардан алоқангни узма, ўйлаб иш тут. Одамларни ғийбат қилма, одамлар ёмон ишга бош қўшса, сен уларга қўшилма. Шошилиб иш тутма, бойлик деб ўзингни ғам-қайғўга ташлама. Ўз қадрини билмаган одамдан яхшилик умид қилма. Ўтиришларда ўз жойингни бил, одамларнинг сўзларига қулоқ сол, одамлар сўраса гапир, ўзингдан улуғлар олдида тушиб юрма, одамлар ичида бошингни қуйи солиб ўтирма, ўнгу чапга қарайверма, меҳмонлар олдида бировга ўшқирма, меҳмонга эса иш буюрма. Маст ва девона одамлар билан ҳамсухбат бўлма. Бекорчи одамлар билан кўчада ўтирма. Ўз фойдангни

ўйлаб обрўйингни тўкма. Ўзига бино қилувчи такаббурлардан бўлма. Хусуматдан узоқ бўл, сенга иш буюрсалар бажар, ваъда қилсанг, албатта уддасидан чиқ, ҳеч кимни ранжитма...»¹

Ҳиндистонлик донишманд эса ўғлига бундай насиҳат қилибди: «Азиз ўғлим, қўлингга кирмаган ёки қўлингдан кетган нарса учун қайғурма. Ҳар ерда куракда турмайдиган беҳуда сўзлар сўзлаб юришдан йироқ бўл. Нокас, курумсоқ кишидан қарздор бўлма. У билан асло муомала қилма, кейин пушаймон қиласан. Шарм-ҳаёсиз ва бахил киши билан суҳбатдош бўлма, шундай ярамас одамлар билан қўшни бўлмасликка ҳаракат қил. Ўз кучинг орқасидан нон топиб егил, текинхўрликка ўрганма, олижаноб, мард одамлар билан суҳбатдош бўлсанг, яхшилик билан ном чиқарасан. Мақтанчоқ ва эзма одамлардан ҳазар қил...»

Бошқа бир донишманднинг насиҳати будир: «Фалокатга дучор бўлишни истамасанг мағрур ва мутакаббир бўлма. Роҳатда яшашни истасанг - дилингни хирсдан пок қил. Хору зорликни истамасанг - таъмагир бўлма, ўзингга яхшилик қилинишини истасанг - яхшилик қил, ҳеч кимга озор берма, яхшиликни улуғ иш деб бил. Қадр-ҳимматинг ошишини истасанг баланд ҳимматли бўл. Ишинг пушаймонлик билан натижаланишини истамасанг аввал яхшироқ ўйлаб, доно, тажрибакорлар билан кенгашиб, сўнгра ишга кириш. Ўзингни ҳаммага севдиришни истасанг – феъл-атворингни тузат, адабли, тарбияли бўл. Обрўга, иззат ва ҳурматга эга бўлишни хоҳласанг – ҳалол меҳнат қил. Ҳамманинг қошида ишончли, мағрур ва мақбул одам бўлишни истасанг – ёлғончиликдан сақлан, чақимчи, ифвогар бўлма, маънисиз, тутуруқсиз сўзларни айтиб юришдан ҳазар қил. Мабодо ўнғайсиз ҳолда қолсанг, ишингда муваффақиятсизликга учраб, қайғу-ҳасрат ичида қолсанг дод-фарёд қилиб юрма, сабр қил. Ўнғайсиз ҳолдан қутулиш чорасига кириш...»

¹ Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. –Тошкент: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2013.

Бу каби насихатлар доноларнинг бизларга берган йўл-йўриқларидир. Таъбир жоиз бўлса, кишининг ўзини ўзи тарбиялашидаги бир режадир. Энди режани қандай тарзда амалга оширади – унинг ақлига боғлиқ.

Юзаки қаралса, бу насихатларга амал қилиш унча оғир эмас. Айтайлик, одамлар орасида бошни қуйи солмаслик, меҳмонга иш буюрмаслик... Агар бу фазилат ўзимизда бўлмаса, тез кунда ўрганиб кетишимиз мумкин. Лекин айрим фазилатлар - ахлоқи ҳамидалар борким, унга эришиш кунлар, ойларни талаб этади. Яъниким, киши ҳар дақиқа, ҳар соат, ҳар кун бу соҳада ўзини ўзи тарбия қилиб бормоғи талаб этилади. Дейлик, бир кун тарбия етмадими, яхши фазилатни бир кун унутдими издан чиқиб кетиши ҳеч гапмас. Фазилатнинг ўрни узоқ вақт бўш турмайди, у бизни тарк этдими, дарҳол ўрнини иллат, ёмон хулқ эгаллайди. Баъзан киши яхши хулққа эришишни истайди, аммо бунинг уддасидан чиқиш ёлғиз ўзига боғлиқ эмас. Ёмонлар билан ҳамсухбатлик масаласи бу фикрга мисол бўла олади. Бир кишининг зулмкорлигини ёки разиллигини биласиз, лекин ундан нари туришнинг иложи бўлмай қолади.

Ўзгага тарбия беришдан кўра ўзни тарбия этмоқ юз чандон оғирроқдир. Ўзгага тарбия бериш учун билимга ёки ҳаёт тажрибасига таяниб, тоқатингиз етганича насихат қиласиз. Тарбияланувчи насихатларингизни қулоққа олмаса, қўл силтаб қўя қоласиз. Киши ўзини тарбия қилиши учун эса жуда мустаҳкам иродага эга бўлиши керак. Чунки ўзни тарбия этмоқлик вужудингизга ҳукмронликни даъво этаётган нафс ва шайтон билан олишиб, енгмоқликдир¹.

Энди тарбиянинг асослари нималардан иборатлиги хусусида фикрлашиб олсак: Фазилатни кўриқлайдиган гўзал ахлоқни ва ярамас йўлдан, ёмон аҳволга тушишдан сақлайдиган ҳушёрликни донолар муҳим асослардан ҳисоблаганлар. Яна: ваъдага вафо, насибага ризо, ҳар бир бахтсизликка қарши чидамли бўлиш, ҳақиқат ва тўғрилиқка риоя қилиш...

¹ Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. –Тошкент: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2013.

Инсонни инсон бўлишига боис тарбиядир ва уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга ва машққа. Ҳазрат Навоий дебдиларким: “Қобилиятли одамни тарбия қилмаслик зулмкорликдир. Ноқобил одамга эса тарбия хайфдир. Тарбиянгни аяб, унисини нобуд этма, бунисига тарбиянгни зое қилма”.

(Қобилиятли кишига берилган тарбия гавҳар каби қийматлидур. Гавҳар нажосатга тушса ҳам ювилса тозаланади, қийматини йўқотмайди. Итузум май билан суғорилса ҳам итузумлигича қолади, ҳеч замон токка айланмайди.)

Бош ақл ва илмга тўлиб-тошса ҳам, ахлоқни сира унутмаслик керак: инсон ўзидаги маънавий жиҳатларни, виждон ва нафсни тарбиялаши, эҳтиросини бошқара олиши, хунук одатларни тарк этиши, илмий ютуқларини инсоният фойдасига йўналтириши керак. Йўқса, у тўғри йўлдан озиши мумкин. Яъни Ватан ва халқини мудофаа қилишга масъул ҳарбий одамнинг тарбияси дуруст бўлмаса Ватанига хиёнат этишдан ҳам қайтмас. Беморларни ҳалол ва холис равишда даволашга қасам ичган врач қасамини бузар. Ҳатто порахўр ва судхўр мол-дунё эвазига юртини бошқалар қўлига мустамлака қилиб беришдан ҳам тап тортмас.

Қуёш ботиб, дунё юзини зулмат пардаси қоплаганда жиловсиз изғирин ҳар томонга югуриб, маймунлар тўдасига ҳужум қила бошлади. Бечора маймунлар совукдан титрар ва исиниш учун чора ахтарар эдилар. Улар ногоҳ ялтироқ қуртни кўриб қолдилар. Уни чўғ деб ўйлаб, талай ўтин йиғиб, атрофига қаладилар ва ҳадеб пуфлайвердилар. Дарахт тепасидаги куш уларнинг бу нодонликларидан кулиб: «Бу олов эмас, кечалари ялтираб кўринадиган қурт», деса ҳам эътибор бермадилар. Шу аснода ўткинчи бир одам аҳволни кўрди ва қушга қараб: «ўзингни кўп койитма, улар сенинг сўзингга қулоқ соладиган, фойдасиз ишдан воз кечадиганлардан эмас. Уларга насиҳат қилиш - қилични тошга уриш ва шакарни сув остига беркитиш билан баробардир»,-деди. Қушнинг нодонлиги маймунларникидан қолишмас эди, у одамнинг насиҳатига қулоқ солмай, маймунларнинг хатосини тушунтириш

учун дарахтдан тушиб, улар ёнига келди. Маймунлар эса... уни ўраб олиб, бошини узиб ташладилар...

Ҳазрат Навоий бежиз айтмаганлар: «Телба қулоғига панд - қуюн оёғига банд» - яъниким, нодонга насиҳат қилганинг - бировнинг оёғини кишанлаб олишга уриниш кабидир...¹

Халқимизда «Гапни гапир уққанга - жонни жонга суққанга» деган ибратли мақол бор. Маълумингизким, ҳазрати Сўфи Оллоёр «Саботул ожизийн» асарларини аввал форс тилида ёзиб, сўнг туркий тилда ҳам баён қилганлар:

Оғзаки насиҳатларни кунда кўп марталаб эшитамиз. Аввало, насиҳатнинг таъсири насиҳатгўйнинг ақлига, билимига боғлиқ. Шунингдек, қандай вазиятда насиҳат қилиш ҳам муҳим. Маст одамга «ичма» деб насиҳат қилиш - шамолга қарши қичқириш кабидир. Ғазабга миниб бировни сўкаётган одамнинг қулоғига ҳам сўкишнинг гуноҳ экани ҳақидаги насиҳатлар кирмайди. Насиҳатгўй тарбиясидаги одамнинг ёши, ақл даражасини, айти дамдаги руҳий ҳолатини ҳам ҳисобга олиши шарт. Айнан бир мавзу, масалан, сўкиш ҳақида ўн ёшли ва йигирма ёшли болага бир хилда, бир хил услубда гапирилмайди. Тарбия жараёнида доноларнинг «ёшлик – бепарволик, йигитлик – бир мусобақа, қарилик эса таассуфдир», деган таъкидларини унутмасак дуруст бўлади. Насиҳат деганда биз каттанинг ёшга ўғитини тушунадиган бўлиб қолганмиз. Кексароқ одамга насиҳат қилиш бизга ғалати туюлади. Ҳолбуки, тарбия кексалар учун ҳам зарур. Тарбия маълум ёшга етгач тўхтамайди. Барчамиз яхши биладиган «Бешикдан қабрга қадар илм эгалла» дейилгувчи ҳадиси шариф бизларни шунга даъват этади.

Насиҳатнинг яна муҳим шартларидан бири – насиҳатгўй насиҳат қилиш учун маънавий ҳуқуққа эга бўлиши керак. Яъни у бирон фазилатни эгаллаш ҳақида насиҳат қиляпдими, демак, бу фазилат унинг ўзида бўлиши керак.

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Тошкент: 1939. –Б. 107.

«Бировнинг ҳақиға хиёнат қилма», деб ақл ўргатса-ю, ўзи бозорда тарозидан уриб турса, гапларининг таъсири бўлмайди.

Тарбиячилик, насихатгўйлик – масъулиятдир. Чунки бу вазифа Аллоҳ томонидан буюрилгандир. Ҳадисда ўқиймиз: «Бандаларимнинг ибодатлари ичида менга суюмлироғи – менинг йўлимда яхши амалларга тарғиб ҳамда холис насихат қилишдир». Эътибор берайлик: холис насихат ибодатлар ўрнида тилга олинапти. Имом Термизий ривоят қилган шарафли ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қиладилар: «Инсонларга яхшиликни ўргатувчи кишига Аллоҳ таоло, унинг фаришталари, осмон ва ер аҳли, ҳаттоки қавакдаги чумоли, денгиздаги балиқларгача ҳаммаси салавот айтади». Кўриниб турибдики, тўғри йўлдаги тарбиячи - насихатгўйнинг мартабаси шу қадар баланд экан.

Илм ўргатадиган даргоҳлар кўп: ўрта мактаблар, лицейлар, коллежлар, институтлар, университетлар, магистратуралар...ўрганиш, ўргатиш, илм олиш бор, аммо яхши тарбия таълимини қаерда ўрганамиз? Яъни севгини, марҳаматни, ўз манфаатимиздан кечиб, бошқа бир инсонни қувонтиришни, холис, мухлис бўлишни қаерда ўрганишимиз керак? Бир-биримизни севишни, бир-биримизга ҳурмат кўрсатишни қандай ўрганамиз? Бунга ҳам устоз лозим...

Мактабларда одоб дарслари бор... ҳафтасига бир соат... Саҳрода ҳафтасига бир томчи сув билан суғориб дарахт кўкартириш мумкинми? Яна... мактабда «сўкма» деб ўргатадилар, уйга борганида сўкишдан бошқа нарсани эшитмайди...

Мавлоно Румий: «Модомики, юнонларнинг фалсафасини ўрганибсан, иймонлиларнинг ҳам фалсафасини ўрган, у ҳам керак!» - деган эканлар. Энди гап бошқалардан ўрганиш ҳақида. Тўғри, Америкадан ёки Европадан ўрганадиган жиҳатларимиз ҳам бор. Айтайлик, китобга бўлган қизиқиш каби. Аммо инкор этадиган томонларимиз кўпроқ. Уларнинг ўзларига хос одоб-ахлоқларини камситмаган ҳолда агар холис равишда таққосласак, кўп жиҳатдан ўзимизники афзал эканини кўрамиз. Масалан, уларнинг

олижанобликлари бизнинг олижаноблигимиз каби эмас. Уларнинг меҳр-оқибатлари бизларнинг меҳр-оқибатларимиз сингари эмас... Ўтган йигирманчи асрда жаидлар тарбия ҳақида фикр юритганларида Европадан кўп нарса олишга ундаганлар. Миллатнинг равнақини шу билан боғлаганлар. Европанинг илм-фанда, маданиятда илғор эканига махлиё бўлганлар. Уларнинг фикрига бугун тўғридан-тўғри эргаша олмаймиз. Чунки тарбия соҳасида Америка ҳам, Европа ҳам кейинги юз йил ичида таназулга юз тутган. Буни ўзлари ҳам баъзан тан оладилар ва ижтимоий соҳаларда турли тадқиқотлар ўтказадилар. Франциялик адиб Албер Камюнинг «Бегона» деган асарига Нобель мукофоти берилган.

Асар қаҳрамони ҳатто ўзининг онаси ўлимига ҳам бефарқ, севги ҳам унинг қалбини юмшата олмайди, ҳуллас у ҳар қандай меҳр-мурувватдан бегона руҳсиз бир тана. Асар қаҳрамони оддий бир йигит эмас, балки бугунги Европанинг рамзий тимсоли. Буни ўзлари ҳам тан олганликлари учун юқори мукофотга лойиқ кўришди.

Кейинги йилларда илм даргоҳларида ислохотлар бўляпти. Қандайдир инглизча соҳаларни ўргатадиган муассасалар, жамиятшунослик, руҳиятшунослик, иқтисодиёт ва шу каби даргоҳлар мавжуд. Яна Ғарбдаги турли фондларнинг бўлимлари катта-катта пуллар сарф қилиб, нималар биландир шуғулланишади. Булар яхшидир, булар жамият учун зарурдир балки.

Лекин, такрор сўраймиз, инсонга қаерда ахлоқ ўргатилади? Инсон қаерда ахлоқ илми билан таъминланади? Гап ўргатиш, илм бериш ҳақида бораётгани йўқ. Ўргатмоқ - қайсидир соҳага оид маълумот бериш деганидир. Ўқув даргоҳларида илмли, маълумотли бўлади, аммо одам бўлиш... Халқимиз бекорга «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин», демаган. Шунинг учун тарбиянинг зарурлигини яна қайта-қайта таъкидлаймиз. Адабни, тарбияни олганидан сўнг киши ҳақиқий комил инсон даражасига етиши мумкин. Ўзимиздаги ёки четдаги университетда фақат илм олиш билан

чекланган замонавий бир инсон комил одам бўла олармикин? Чинакам гўзаллик нима эканини ҳис эта олармикин?

Абу Райҳон Беруний ҳазратлари гўзалликни «ташқи ва ички» деб бўлиб, шундай фикр билдирган эканлар:

Ташқи гўзаллик, қиёфадаги жамол - булар иккови ҳам ёқимли бўлиши керак, одамлар ўзаро учрашганларида ушбу гўзал жамолни кўришга рағбат қиладилар. Лекин шакл чиройи она қорнида ато қилинганда, уни ўзгартиришга ҳеч бир зот қодир эмас. Аммо хулқ-атворга келсак, уни Аллоҳнинг амрларига мувофиқ даволаб, тарбиялаб, гўзал покиза тутиб, ёмон ҳолларга туширмаслик мумкин.

Энди тарбияда шахс намунасининг ўрни ҳақида фикрлашсак. Бировга насиҳат қилинганда «Фалончига ўхшасанг бўлмайдими?» ёки «фалончидан ўрнак олсанг-чи!» деган дашномни эшитиб қоламиз. Чиндан ҳам одамда бошқа бир одамнинг яхши фазилатларига интилиш мавжуд. Баъзан бунинг акси ҳам бўлиши мумкин, яъни ёмонликларини эгаллашга интилиш эҳтимоллари ҳам бор.

Ахлоқ тарбияси – ўзимизни ярамас майл-ҳаваслардан сақлаш, таъбимиздаги олий фикрларни тараққий эттириб, ҳаракатимизни тўғри бир нуқтага йўналтириш демакдир. Ахлоқ тарбиясининг ғояси - инсонларнинг комил ва гўзал бўлишларини таъмин этишдир. Хулоса қилиб айтсак: Тарбия-инсон табиатининг бутун қобилиятларини мунтазам, мутаносиб ва келишган бир сувратда орттиради, инсонни хайрли мақсадига етказди. Тарбия – ҳақиқий ҳаёт мактабида талабаларга илм беришдир. Тарбия – инсонларни фазилатли, жамиятга фойдали қилиб етиштириш учун энг қисқа йўлдир. Тарбиянинг мақсади – инсонларнинг авлоддан авлодга тараққий эттириб, инсониятнинг умумий юксалишига хизмат қилдиришдир.

1.2. “Одамийлик мулки” асарида ёшларнинг илм эгаллаши ҳамда унинг маъносини чуқур тушуниши хусусида

Сукрот ҳаким «Ўқиб-ўрганмай туриб ҳам фойда ва зарарнинг фарқига ета оламан, деган одамни тентак деб билмоқ керак», деганлар. Қарайликчи, атрофимизда шундай тентаклар бормикин?

Илм хусусидаги суҳбат қилмасак ҳам бўларди. Чунки бу ҳақда кўп гапирилган, кўп ёзилган. Шунга қарамай, бу мавзуга кенгрок тўхталишимиз керак. Зеро, бу мавзуда кўп гапирилгани билан биродарларимизнинг аксар қисми мазкур фарзга амал қилиш лозимлигини ҳали ҳам тўла ҳис қилишмайди. Олти ёки етти ёшга етган фарзандлариимизни мактабга берамиз, чунки ҳукумат белгилаган тартиб шундай. Мактабни битиргач, бировимиз: «Шунча ўқиганинг етар, энди менга шаҳар олиб берармидинг», деймиз. Яна биримиз: «Ҳамма олим бўлиб кетаверса, подани ким боқади?» деб ҳам қўямиз. Поданинг боқувсиз қолиб кетишидан ташвишланишимиз яхши. Аммо бу ҳаракатимиз билан Аллоҳ буйруғини инкор этаётганимизни ўйлаб кўрамизми? Ўша биродарларимизга «подани боқиш учун ҳам илм керак», дейилса, эҳтимол захарханда қиларлар. Уларга балки Сукрот ҳакимнинг «Ўқиб ўрганмай туриб ҳам фойда ва зарарнинг фарқига ета оламан, деган одамни тентак деб билмоқ керак», деган ҳикматли гаплари жавоб бўла олар?

Одам маймунсифат, ҳеч нарсани билмайдиган, маданиятсиз ҳолда яратилмаган. Аллоҳ одамни илмли қилиб яратган. Аллоҳ таббарук ва таоло Иброҳим алайҳиссаломга: «Эй Иброҳим, мен олимман ва олимларни яхши кўраман», деб марҳамат қилган. Жоҳиллик Одам болаларида кейинчалик пайдо бўлган. Одам кўз, тил ва қалб билан ҳайвонлардан фарқланади. Айрим ҳайвонларнинг кўзлари пиёладек келади, боши ҳам шунга яраша жуда катта бўлади. Аммо улар ўқиш ва илм олиш фазилатидан маҳрумлар. Азиз ва Жалил Аллоҳ махлуқларидан инсонгагина илмни раво кўрди. Ҳеч қайси махлуқга бермаган маърифат кийимларини Одам болаларига насиб этди. Донишманд: «Хотинлар ипак кийимларини безанмоқ учун эмас, балки ўз гўзалликларини кўримоқ учун киядилар», деган экан. Одам ўз инсоний қиёфасини асраши учун ҳикмат ва маърифат либосини кийиши шарт.

Баъзилар қилиб қўйган номаъқул ишлари учун нолиб, «мени шайтон йўлдан урди», дейдилар. Шайтон йўлдан оздиргани рост. Аммо билмоқ лозим: шайтон илмли одамни, айниқса, илмига тўла амал қилувчи одамни йўлдан оздира олмайди. Илмга интилган киши энг яхши инсондир. Илмдан юз ўгириш - инсонийликдан юз ўгириш демак. Чунки илм - инсонийлик тожи ҳисобланади. Инсон илм билан шараф топади. Мол-мулк эса жоҳилнинг ғурурланадиган матоҳидир. Илм одамни юксалтириб, ундан ёдгорлик қолдиради.

Билим - мисоли бир жилов, у одамни барча ёмон, ярамас ишлардан тийиб туради. Илм эгаси ўз тилакларини топади, орзу-мақсадларига эришади. Ақл-идрок эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликга тегиб туради. Билимлилар элда азиз бўладилар. Ҳурмат қозонадилар. Бутун ишлар укув-идрок билан амалга ошади. Барча мураккаб ишлар билим билан ҳал этилади. Билимсиз кишилар - доноларнинг душмани. Билимсиз доимо доноларга хорлик тилайди. Бу улар кўнглининг туб-тубига чўкиб ётган ҳасад аломати. Илмсиз одам сўқирга ўхшайдики, уни камситиб, четга суриб ташлаш инсофдан эмас. Балки кўр кўзни очиш учун билимдон илм хазинасидан унга нур бериши лозим. Имом ад-Дайлабий ривоят қиладилар: Расулуллоҳ (с.а.в.): «Кимки одамларга ўргатиш учун илмдан бир бобни ўрганса, унга етмишта сиддиқнинг савоби берилади», деб марҳамат этганлар.

Ҳар қандай бақувват одамнинг кучи бир кун тугайди. Лекин илм мангу яшайди. Илм нури ёпиқ кўзлардан ҳам ичкарига киради, уларга зиё беради. Илмли одамлар давлатнинг кўплигидан қувониб, озлигидан ранжимайди. Чунки илм шундай битмас ва туганмас хазина ва давлатки, уни ҳеч ким инсондан тортиб ололмайди. Фалакнинг айланиши ҳам унга таъсир эта олмайди. Ҳар нарса кўпайса, қиймати тошади. Аммо илм ва одоб бундан мустаснодир.

Яна бир тоифа дўстларимиз борки, улар фарзандлари то мактабни (ёки лицейни) тугатгунларича уларнинг илм олишга муносабатлари билан қизиқмайдилар. Мактабни тугатиш арафасида уни бирон олий ўқув юртига

киритиш ҳаракатини бошлайдилар. «Фарзанд азиздир», деган ҳикматга амал қилиб пулларини аямайдилар. Мазкур ҳикматнинг «одоби ундан-да азиз», деган иккинчи қисмини унутадилар. Одоб фақат илм орқали камолга етажагини ўйлаб кўрмайдилар. Фарзандни бирон жойга ўқишга беришдан аввал келажакда қанчалик моддий манфаат бўлишини ҳисоб қиладилар. Камдан-кам биродарларимиз «Фарзандимни Аллоҳ розилиги учун ўқитишим керак», деган аҳдда бўладилар.

Албатта, бундай ният билан охираат мартабасини топиб бўлмайди дейдилар: «Фарзандимни Шарқшунослик институтида ўқитмоқчиман» Сўрайсиз: «Нечун?» Жавоб берарларки: «Хориж мамлакатларига бориб ишласа, кўпроқ пул топиб келади». Аллоҳ розилиги учун ўқитгум, фарзандим Аллоҳ розилиги учун илм олсин, сўнг илмига амал қилиб, халқ хизматини бажарсину, элнинг дуосига етишсин, демайди.

Навоий ҳазратлари бу хусусда шундай деганлар: «Илм ўрганмоқ - эътиқодни мустаҳкамламоқ учундир. Аммо бойлик орттириш учун эмас. Саховатсиз бой ёринсиз булутга ўхшайди. Илмига амал қилмаган олим устига китоб ортилган эшакка ўхшайди».

Илм эгаллаш инсоний бурч, юксак масъулиятдир. Илм Аллоҳни таниш, ўзликни англаш, дунёни идрок этишнинг муҳим воситасидир. Шунингдек, давлат қудрати ва мамлакат тараққиёти асосида ҳам илм ётадиким, бу ҳақида яна тўхталамиз. Абу Дардо (р.а.) суюкли пайғамбаримиздан (с.а.в.) ривоят қиладилар: «Ким илм ўрганиш учун йўлга отланса, Аллоҳ таоло унга жаннат йўлини осонлаштиради. Маслаклар илм толибининг амалидан хушнуд бўлганларидан унга қанотларини ёзадилар. Ердаги ва самодаги барча мавжудотлар ва ҳатто балиқлар унинг гуноҳларини кечишини сўраб, Аллоҳдан унга афв тилайдилар. Олимнинг обиддан устунлиги мисоли тўлин Ой нурининг бошқа юлдузлар нуридан устунлиги кабидир. Шубҳасиз, олимлар - пайғамбарларнинг ворисларидир. Пайғамбарлар ўзларидан кейин на бир динор, на бир дирҳам қолдирдилар. Ким илм олса, ўзига жуда бир улуш олган бўлур». Яна бир ўринда бу ҳадис ривоят қилинади: «Бир соат

илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган нафл рўзадан афзалдир»¹.

Илм - инсонийлик тожидир. Инсон илм билан шараф топади. Мол-мулк эса жоҳилнинг ғурурланадиган матоҳидир. Илм одамни юксалтириб, ундан ёдгорлик қолдиради. «Садақатул жория» деб аталмиш ғўзал амал мавжудким, илм ҳам шу доирага киради. Илм туфайли қолдирилган, одамларга манфаат берадиган ёдгорлик шу олимнинг вафотидан кейин ҳам номаи аъмолига ёзилиб турадиган савоб ёмғирини ёғдириб туради.

Одамлар икки тоифада: билувчилар, яъни илм олганлар ва билмовчилар, яъни илм олмай жоҳил бўлиб қолганлар. Билим олганларни илмларига қараб даражаларга ажратиш мумкин. Илмни ўрганишни бошлагану Худо берган зеҳн ва идрокка хиёнат қилиб, дангасалиги, сабрсизлиги ёки лоқайдлиги туфайли давом эттирмаган. Буларни чала билимли десак ранжишмасин. Идроки ва имконияти кўтарганича ўқиб ўрганган, аммо илмни тўла қамровда эгаллай олмаганларни ўртача билимли деймиз. Юқори даража, мукаммал илмли олимларнинг мавқеи ҳар томонлама баланд. Бу хусусда Аллоҳ ўз каломида «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?» (Зумар,9) деб марҳамат қилади. Албатта, улар тенг эмаслар. Ўзингиз мулоҳаза қилиб кўрингчи: тилсиз ва қулоқсиз одам билан саломат одам тенгми? Тилсиз ва қулоқсиз одам имо-ишоралар билан соғ одам вазифасини бажариши мумкин. Лекин илмсиз одам илмли кишининг вазифасини ҳеч қачон бажара олмайди. Расулуллоҳ (с.а.в.) «Олимнинг бир кунлик ибодати обиднинг қирқ йиллик ибодатига тенг», деб марҳамат қилганлар¹.

Илмнинг ҳамма турини эгаллашга барча ҳам қодир эмас. Чунки одамлардаги зеҳн даражалари ҳар хил. Шунинг учун дунёвий илмларни эгаллаш фарзи кифоя саналади.

¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. –Тошкент: 1939. –Б.107.

¹ Ҳадис ва ҳаёт. –Тошкент: Шарк, НМАК бош таҳририяти, 2000. –Б.179.

Бошқа бир одамларнинг лаёқати кимёда, яна бошқасиники табобатда... Биз бу ҳолатни кўпинча тан олгимиз келмайди. Фарзанд бечора ўз зехнига муносибини эмас, балки ота-онаси истагига мос илмни эгаллашга мажбур. Шу илмга унинг иқтидори борми, йўқми ўйлаб ҳам кўрилмайди. «Фалончининг ўғли физик бўлибди, менинг ўғлимнинг ундан нима ками бор, у ҳам физик олим бўлади!» деб уринамиз. Оқибатда боланинг умрини совурамиз.

Бу дунёда яшаб, илмга рағбат этмаган кишини ҳаммомга кириб, ювинмай чиққан нодонга ўхшатишади-ю, пора эвазига юқори ўқув даргоҳига киритадилар. Бу билан кифояланишса, олам гулистон эди. Афсус шунчаки, ўша бола, ўқувга чанқок, аммо пули бўлмагани туфайли ўқишга кира олмаган зехн эгасининг ўрнини эгаллаб турган ўта думбул, барибир илм олмайди. Тўрт-беш йил мобайнида биттагина дафтарни дастмоя қилиб кўтаради-ю, бориб келаверади. Имтиҳон чоғларида эса отасининг чўнтаги яна ковланади. Бундан айрим муаллимлар ҳам манфаатдорлар. Ўша «айрим муаллимлар илм истагандаги идрокли бола ўрнига дангаса ё нодоннинг ўқишга кириб қолганидан қайғурмайдилар, Жамият тақдири майли, ҳатто ўз фанларининг келажагини ўйламайдилар. Жамиятга хиёнат қиладилар, фанга хиёнат қиладилар. Илмсиз болага диплом берилиши туфайли жамиятнинг озор чекиши уларни ташвишга солмайди. Пора бериб ўқишга кирганларни икки тоифага ажратиш мумкин: биринчиси, зикр этганимиздай, битта дафтарни кўтариб олиб ўқишга бориб келувчи такасалтанглар. Иккинчи тоифа булардан ҳам ўтиб тушади. Бу тоифа бирон виждонсиз муаллимни топиб, унга синов дафтарчасини бериб қўяди, вассалом! Ўзи ўқишхонага қадам босмайди. Синов дафтарчасига эса баҳолар қўйилаверади. Оқибатда бу ноинсоф диплом ишини ҳам аъло баҳога ҳимоя қилиб ташлайди. Бундайларга ёшларнинг ўзлари «зачёткаси ўқиди» (синов дафтарчаси ўқиди) деб, таъриф берадилар.

Кейинги йилларда хорижга бориб ўқишга интилиш кучайди. Бу ҳаракатни бутунлай инкор этмаганимиз ҳолда деймизки, хорижда

олинадиган илмни ўз юртимизда ҳам эгаллашимиз мумкин, Чунки ҳам урфоний, ҳам дунёвий илмларда етук олимларимиз борким, хорижликлар келиб биздан ўрганишса арзийди. Бу борада фақат бир масала ҳал қилинса бас: ўргатувчига ҳам, ўрганувчига ҳам хориждаги шарт-шароитларни муҳайё қилиб берилса кифоя. Олдимиздан оқувчи сувни қадрласа кўзимизга фойдадир. Бизнингча, гап қаерда ўқишда эмас, қандай ўқишда! Илмни ўрганишга чин ихлос билан киришиш керак. Ишига ихлоссиз киришган уни охирига етказа олмайди. Кейинги йилларда хорижга борган айрим ёшларимизнинг асл мақсадлари илм олиш бўлмаганини кўрдик. Таъбир жоиз бўлса, ўша айрим ёшларимиз илм толиби сифатида эмас, томошаталаб сайёҳ макрида ўйнаб-кулиб бориб келишди. Илмга эмас, сайр-у томошаларга ихлос кўйишди. Яъниким, хориж ҳаммомига бориб, ювинмай қайтиб келишди. Номлари улуғ чет элда ўқиб келган! Аммо супраси куруқ - бошда илм йўқ, бирон-бир ишни эплалмайди. Ёш жувонлар «шарти кетиб, парти қолган» қари чоллар суҳбатидан қочганлари каби, илм ҳам танбал ва ишёқмасларга насиб этмайдиким, бу ҳам сизу бизни ўйлантириши лозим бўлган бир масаладир.¹

Инсонлар илм эгаллашлари, унинг маъносини чуқур тушунишлари керак. Чунки куёшнинг жамоли ер юзини ёритганлиги ва ҳаётга давомийлик бағишлаганлиги каби илм ҳам қалбларни нур билан ёритади. Имом Аҳмад таъкид этганларидай: «Илм - инсон учун нон ва туздек зарурдир». Имом Раббоний айтганларидек: «Илм - ҳамма муҳтож бўладиган озуқадир». Тажрибанинг шифобахш дори-дармонлари одамларни оғир жаҳолат хасталигидан халос этади. Яхши ишлар илмга ярашадиган безакдир”.

Илмли бўлиш инсонга ўз ҳурматини оширмоқ ва иззатини сақламоқ учун ҳам керакдир. Илм бошқаларга ўргатиш учунгина қўлга киритилса, одамнинг ўзи ундан бирон наф кўрмаса, у сувидан барча фойдаланадиган, лекин ўзи бебаҳра булоқга ўхшаб қолади. Икки нарсадан: илм ва мол-дунёдан одам аввал ўзи фойдаланиб, сўнг бошқаларга улашиб бериши керак

¹ Куронов М. Миллий тарбия. –Тошкент, :2007. – Б. 46.

дейдилар. Аммо мазкур фикрни бу шарафли ҳадис зидди деб тушунмаслик керак. Шарафли ҳадислардан бирида зикр этилишига кўра, агар ерни одамга қиёсласак ёмғир - илмдир. Ёмғирдан ернинг ўзи ҳам манфаат кўради, туяди ва шунинг эвазига бағрида экинлар ўстиради, мева беради. Баъзи ерларда сув тўпланади, кўл бўлади. Бу сувдан одамлар, жониворлар ичадилар. Айрим ерларга ёмғир ёққанининг фойдаси йўқ, сингиб кетаверади, гиёҳ унмайди. Ернинг ёмғир сувига тўйиши, сўнг мева бериши, бағрида тўпланган сувдан бошқаларнинг баҳраманд бўлиши илмга амал қилмоқликка бир ишора. «Ер тўйса, эл тўяди», деган мақолга кўра, агар ер тўймаса, унинг бағрида униб-ўсувчи ўсимликлар мева ҳам бермайди.

Илмга интилан киши энг яхши инсондир. Илмдан юз ўғиришни эса инсонийликдан юз ўғириш деб билмоқ керак. Киши «Эртага нима бўларкинман?» деб ғам чекмаслиги учун кунини илм билан нурлантириши зарур бўлади, чунки илм уни адаштирмайди, хайрли оқибат келтиргувчи йўлларга етаклайди. Танлаган йўлининг тўғри эканини киши қандай англайди? Агар илм топгани сайин кимсанинг кибри ўлиб борса, демак у тўғри йўлда.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» сахна асарида ҳам ўғлининг илм олишига рағбат кўрсатмаган бойнинг фожиаси кўрсатилган. Аммо уларда илм аҳли билан давлатмандлар бир-бирларига зид қўйилмаган. «Бойларнинг ҳаммаси илмсиз бўлади», деган хулоса эса нотўғридир. Чунки ҳалол йўл билан топиладиган бойликка илмсиз эришиб бўлмайди. Бундан ташқари истеъдодли ёшларнинг илм олишлари учун ҳиммат қилган бойлар ўтмишда каммиди? Бугунги кунда ҳам шундай ҳиммат эгалари бор. Улар илм учун сарфлаган маблағларига яраша ажр олгайлар.

Илм олмоқлик афзал, илмга амал қилмоқлик зарур экан. Илм ўргатувчи ҳақида нима деймиз?

Саййидимиз Муҳаммад алайҳиссалом бу хусусда: «Ким бировга бир нарсга ўргатса, ундан ўрганиб, амал қилган одам савобича савоб олади», деб марҳамат қилганлар. Яна таъкид этганларким: «Инсонларга яхшиликни

ўргатиб, ўзини унутган киши инсонларга ёруғлик таратиб, ўзини эритган ҳам кабидир».

«Қутадғу билиг»да таъкид этиляпти: инсонлар бири ўргатувчи, яна бири ўрганувчи деб икки турли бўлур. Бу иккисидан қолганини санаб, истасанг бу йўлни, истасанг у йўлни тут. Бу фикрнинг баъзи биродарларимизга қўпол туюлиши эҳтимоли бор. Лекин холис ўйлаб кўрайлик киши бир нарсани бошқаларга ўргатмаса, ўзи ўзгалардан ўрганмаса, унинг хайвондан нима фарқи қолади? Инсоннинг бошқа жонзотлардан фарқи айнан шунда эмасми? Тарихга шон-шараф берган буюк давлат арбоблари улуғ устозлар парваришида етишган эдилар. Бу устозлар ўз тарбиясидагилар қалбига масъулият ва марҳамат туйғулари жойлаштирганлар. Инсоният тарихида ўтган шоҳу султонларнинг сон-саноғи йўқ. Лекин уларнинг оз қисмигина кишилиқ хотирасида қолган. Тарих зарварақларида номлари нақш этилган шахслар ҳаётига разм солсак, уларнинг доно устозлардан сабоқ олганларига гувоҳ бўламиз. Доно устоздан сабоқ олмоқ бир масала, бу сабоққа амал қилмоқ янада муҳимроқ масала. Амир Темур, Мирзо Улуғбек Мирзо Бобур... ҳазратларининг устозларга кўрсатган меҳр-илтифотлари бизга маълум. Мирзо Улуғбек ёшлиқ чоғларида, гарчи шахзодаларга хос одат бўлмаса-да, устозлари Қозизодаи Румий ҳазратларининг тунлари этагини ўпган эканлар. Мирзо Бобур Самарқандга лашкар тортиб келганларида Хўжа Аҳрор валий ҳазратларининг беҳуда қон тўкмаслик хусусидаги ўғитларига амал қилиб, жанг қилмай изларига қайтганлар.

Не афсуски, устозлар ҳақини адо этишни ўйламайдиганлар ҳам бор. Мактабларда устозларни ранжитувчи ўқувчиларни учратиб турамиз. Айрим ота-оналар фарзандлари олдида устозларни ҳақорат қилишдан ҳам тоймайдилар. Устозига меҳр ва ҳурмат кўрсатишни билмайдиган ва ўрганишни истамайдиган бахтсиз талаба бир умр фақат ўзигагина меҳрибон ва фақат ўзинигина ҳурмат қилувчи худбин бўлиб қолади.

Устознинг шогирдга биринчи галда ўргатадиган хулқи - камтарлик бўлиши шарт. Бу хулқни шогирдга сингдиришда ўз хулқи билан намуна

бўлмоғи талаб этилади. Чунки манман, кибри устознинг шогирдини камтаринлик шоҳсупасига кўтарганини ҳали тарих кўрган эмас. Манман олимнинг ҳамкасбларга ёмонлик қилиши бир масала, энг асосий масала – у ўз кибри туфайли илмнинг керакли чўққисини забт этиб бўлдим, деб ўйлайди ва ўсишдан тўхтайдди. Манман олим юқорига қарамайди, ўз оёғи остидан кўз узмайди. Шунинг учун илмдаги юқори чўққиларни кўрмайди. Афсуски, бундайлар кам эмас.

«Мадрасада ўқиганим кифоя, илмим битта масжидни тебратиб туришга етиб ортади», дейдиганлар ёки «диссертацияни бир амаллаб ёқлаб олдим, энди умримнинг охиригача дам оламан», деб адашувчилар ҳам бор. Буларга бир ҳикоятни эслатамиз:

Эрон шоҳи Ҳисрав Парвез ҳузурига Румдан бир элчи келди. Шоҳ вазири Бузургмехрнинг донолигини элчига маълум қилиб қўйиш мақсадида:

«Эй Бузургмехр, дунёда нимаики булса, сен ҳаммасини биласан, а?» деб сўради. Шоҳ вазирдан «Ҳа, биламан», деган жавоб кутган эди. Аммо вазири «Билмайман», деб жавоб қилди.

Элчининг олдида мулзам бўлган шоҳ ғазабланиб сўради:

«Ҳамма нарсани ким билади?»

«Ҳамма нарсани ҳамма билади, аммо ҳамма -али онасидан туғилган эмас», деб жавоб берди доно вазир¹.

Яна бир доно вазирдан савол сўрадилар. «Билмайман», деб жавоб берди у. Яна сўрадилар, яна шу жавоб: «Билмайман». Шунда ажабланиб дедилар: «Шоҳ сизни доно вазир деб катта миқдорда ҳақ тўлайдилар-у, билмайман дейишга уялмайсизми?» Доно вазир деди: «Подшоҳ менга билганларим учун ҳақ тўлайди. Агар билмаганларим учун ҳам тўласа, етти иқлимнинг хазинаси етмаган бўларди». Бу доно жавобларда камтарликнинг гўзал кўриниши мавжуд.

Устозлик ва шогирдлик бобида кишининг ёши аҳамиятли эмас. Илм олиш муддати лаҳадга қадар экан, фарзанди ҳатто набираси тенги устоздан

¹ Тўхтаўжаева. М.ва бошқалар. Педагогика. -Тошкент., 2008. – Б.24.

ҳам илм олишга тўғри келади. Катталар аввалига болаларига илм ўргатадилар. Сўнгра ўзлари улардан ўрганишга ҳожат сезадилар. Кимки буни хоҳламас экан, ўз давридан орқада қолади. Чунки фан янгиликларини ёшлар кузатиб борадилар ва тез эгаллайдилар. Ўз ташвишларига ўралашиб юрувчи катталар эса бу янгиликларни вақтида сезмайдилар ёки сезсалар ҳам тан олгилари келмайди. Шу боис ҳам фанда ёш олимлар билан катталар орасида тез-тез зиддият ва ихтилофлар чиқиб туради. Илм олишдан тўхтаб, қотиб қолган, ёшлардан ўрганишни истамаган катта олимлар фан тараққиётига салбий таъсир кўрсатадилар.

Ҳазрати Умар (р.а.) илмни ёшликда эгаллаш керак деб билганлар. Чунки ёш улғайгач, киши ёшлар билан бирга илм олишга уяла бошлайди. Айниқса, бирон мансаб эгаси қўл остидаги ёшлар билан бирга ўтириб илм эгаллашдан ор қилади. Илм ёшликда эгалланса, онгга нақшланиб қолади. Ҳазрат Умар «Ёшлар билан илм олишга уялсанг ўқимай қўя қол», демоқчи эмаслар, балки шундай ноўрин ҳолатлар учраб қолишидан огоҳлантирмоқчилар.

Ҳазрат Навоий ёзганлар: «Билмаганни сўраб ўрганган - олим, орланиб сўрамаган – ўзига золим.» Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб, дарё бўлур. Ўрганишдан қочган - дангаса, ўрганишдан қочиш учун юзига ваз-бадона эшигини очган – ишёқмас. Заҳмат чекиб илм ўрганган-донишманд.

Илмни эгаллаш қай пайтда афзал, деган муаммога донишмандлар турлича жавоб берганлар. Абдуллоҳ ибн Масъуд илмни фурсат бўлганда ўрганавериш керак, чунки илм зарур бўлган пайтда фурсат топилмайди, деб таъкидлаганлар. Кўпгина манбаларда илмни ёшликда эгаллашга даъват этилади. Буни «илмнинг асосларини ёшликда эгаллаб олишга ҳаракат қилмоқлик даркор», маъносида англасак дуруст бўлади ва бу бизларни катта ёшга етганда илм олишдан тўхтаб қолиш касалидан қутқариб қолади.

Илмдан баҳраманд бўлиш кишига беадад ҳузур ва лаззат бағишлайди. Ҳақиқий маърифатга эришган одамдан нафақат дўстлари осойишта, балки душманлари ҳам тинч ҳаёт кечирадилар, дейдилар. Чунки маърифатли

одамнинг ўй-хаёли илм билан банд бўлади, бировга душманлик қилишни ўйламайди. Мирзо Бедил ҳазратларининг «Кимки ҳаёт шамини илм нури билан ёкса, ҳаёти асрлар бўйи сўнмайди», деган ҳикматларини тарих улуғ алломалар ҳаёти мисолида тасдиқ этади.

Дунёнинг барча мамлакатларида мактаблар, олий ўқув юртлири мавжуд. Айрим мамлакатларда ўқитиш услублари шаклланган, бу соҳада неча асрлик тажриба тўпланган. Баъзи мамлакатларда эса маориф соҳасининг тарихи биров камбағалроқ ва улар илғор мамлакатлардан нусха кўчиришга ҳаракат қиладилар. Бошқалардан нусха кўчириш ғоят қалтис ҳаракат ҳисобланади. Чунки илми бор мамлакат маорифи ўз тарихи, анъаналари, фарзандларининг зеҳн-заковатига асосланган бўлади. Бундан ташқари ўша илғор мамлакат ўқитиш услубини бугунги кунга мослаб ўзгартириб боради. Нусха кўчирувчи мамлакатнинг буларни ҳам эътиборга олмағлик талаб этилади.

Бизнинг юртимиз маориф соҳасида бой тарихий тажрибага эга. Аммо совет тузуми чоғида бу тарих қора балчиққа беланаверилди. Тўғри, йигирманчи асрнинг бошларига келиб бу соҳада жиддий ислохотлар талаб этилаётган эди. Жадидлар буни англаб, янги мактаблар оча бошладилар. Янги мактаб эскисини бутунлай инкор этмас эди. Балки эски усулнинг энг яхши анъаналари сақланган ҳолда Европа мактабларидаги янги тажрибалар билан бойитилганди. Жадид мактаблари шаклланмай туриб, совет мактаблари қарор топа бошлади ва аввалги анъаналар бутунлай рад этилди. Эски мактаблар ҳақида фақат ёмон фикрлар билдирилаверилди.

Бугун болаларнинг билимига баҳо қўйиш ҳам анча мураккаблашди, ҳатто чигаллашди. Ҳар бир боланинг тайёргарлиги ҳар дарсда баҳоланиши керак деган талаб дуруст. Бироқ, бунинг учун синфда ўттиз-ўттиз беш эмас, ўн беш бола ўқиши шарт. Ҳисоб қилайлик: ҳар бир боладан уйга берилган вазифани сўрашга бир дақиқадан вақт сарфланса ҳам янги мавзунини тушунтириш учун ўн-ўн беш дақиқа фурсат қолади. Демокчимизки, янги услубга ўтишда шарт-шароит ҳисобга олинмаган.

Оналар болаларини аввал кўкрак сути билан боқадилар, бирданига қозонда пишган таом едиришдан тийиладилар. Шунга ўхшаш, комил устозлар ҳам ўқувчиларга дарс беришдан аввал енгил илмларни ўргатиб, кейин оғир илмга кўчадилар. Кўп учратамиз: созандаликка ҳавас қўйган одам устозидан биринчи кунёқ «Муножот»ни ўргатишни сўрайди. Қориликни ният қилган бола «Ёсин»дан бошлашни хоҳлайди. Бизнинг бугунги мактабларимизда бирданига мураккабликка ўтиш услуби мавжудким, бунинг келажакда беражак самарасини аввалдан чуқур ўрганиб, таҳлил қилиб кўриш керак бўлади. Тиббиёт оламида янги дори ихтиро қилинса, дарров одамларга берилмайди, аввал жониворларда синалади. Кейин маълум бир шифохоналарда синовдан ўтади. Ана ундан кейин кўпчиликка тавсия қилинади. Маориф соҳаси ҳам шундай бўлиши шарт. Четдан ўрганилган услуб, ғоя яхши бўлиши мумкин, аммо уни аввал бир неча мактабларда, сўнг бир неча туманларда, сўнг вилоятда синаб, ундан кейингина оммавий қўллашга ўтиш керак. Ўша янги услуб бир вилоятда яхши натижа бериши, бошқасида кутилган оқибатга эришилмаслиги ҳам мумкинки, бу ҳолат ҳам эътибор доирасидан чиқмаслиги керак. АҚШдаги турли штатлардаги мактабларда турли услублар мавжуд экан. Масалан, бир штат қонунига кўра мактаб ўқувчиларига жазо бериш (масалан ўқитувчининг уриши) мумкин, бошқа штатда эса бу қатъиян ман этилади.

Мактабларда, дорилфунунларда илм толибларига ташаббускорлик руҳида тарбия бериш шарт. Дарсни ёдлаб олиш орқасида қанчадан-қанча маънавий куч, ғайрат беҳуда совурилади. Кишиларнинг иш қобилияти пасайиб кетади. Агар бирон муаллим ҳозир бу одатга барҳам беришга уринса, унинг ҳамкасблари ташвишга тушиб қоладилар. Чунки уларнинг ўзларида ташаббус йўқ. Фикрлаш қобилиятлари чекланган. Дарсни қуруқ ёдлаш касридан инсон қалбининг майиб бўлишига яна қанча чидаш мумкин? Ҳақиқат шуки, илм китобни ёдлашдан иборат эмас. Балки уни тушуна билишдадир. Кимки билмаган ишига ёпишса, унинг аҳволи сўзни ёдлаб олган, лекин маъносини тушнмаган одамнинг аҳволига ўхшайди.

Ташаббускорлик эркин фикрлаш кишининг довюрак шердай жасур бўлишига ёрдам беради. Ҳар ўқув даргоҳларида янги рух, янгилик руҳи, ташаббускорлик руҳини ҳис қилишга имкон берадиган бўлсалар, Ватаннинг буюк келажаги ҳақидаги орзулар амалга ошади. Одамлар имтиҳон топшириб, диплом олиш учунгина уринмасдан, ўзларида кучли характер, талабчанлик яратишга ҳаракат қилишлари керак. Ўзларини ҳар қандай тасодифга тайёрлашлари, ўз маънавий кучларигагина таянадиган бўлишлари, ўзларини ҳамиша ҳар қандай иш учун жавобгарлик ҳис этадиган қилиб тарбиялашлари керак. Бошқача сўз билан айтганда, мунозаралар ва билимларни кўз-кўз қилиш билан шуғулланмасдан, довюраклик талаб қиладиган ишлар билан банд бўлишлари зарур. Бола мактабга қадам қўйган ондан бошлаб унга асосий мақсад олинадиган баҳо эмас, балки илм экани тушунтириб борилса, яхшироқ бўларди. Ҳолбуки, биз биринчи қадамданок уни яхши баҳо олишга рағбатлантирамыз. Оқибатда яхши баҳо олувчи ўқувчилар кўп бўлади, илмчилар эса оз.

Бир олий илм даргоҳидаги мажлисда гувоҳ бўлиб эдим: устозлар талабаларнинг билими саёз эканидан ташвишланиб гапирдилар. «Нима учун шундай?» деган саволга жавоб топмоқчи бўлдилар. Тўғри жавобни барчалари билар эдилар, аммо ватанпарварлик ниқобида баландпарвоз гаплар билан чекланардилар. Уларни ташвишга қўяётган билимсиз талабалар бу олий даргоҳга қандай кириб қолдилар? Нахотки шу саволга жавоб топиш қийин булса? Билимсиз равишда кириб олганлари ҳолда яна тўрт йил мобайнида (яна икки йил магистратураси ҳам бор) қандай ўқиб юришди, деган саволга ҳам жавобни билмасликлари қизиқ. Уларни бараварига нопокликда айблаш инсофсизлик бўлар. Аммо тўғри жавобни била туриб мум тишлашларига нима деймиз? Муҳтарам устозлар «гуноҳ қилиш – илмнинг баракасини йўқотади, уни унутишга олиб келади», деган ҳикматни ҳамиша дилда сақласалар, нур аланнур бўлур эди.

Ўша йиғинда устозлардан бири дедики: «Бу болаларни биз «ёмон» дейишга ҳаққимиз йўқ, чунки уларни биз «яхши» деб ўқишга қабул

қилганмиз». Чиройли сўзлар. Аммо айтилган фикр ҳақиқатдан йироқ. Чунки бу билимсизларни ўқишга улар қабул қилмаганлар. Устозлар бўлажак талабалар билан юзма-юз кўришмаган, имтиҳон ҳам қилмаганлар. Бўлажак талабалар тест саволларига жавоб бериш билан чекланганлар. Уларнинг зеҳни, фикрлаш, таҳлил қилиш қобилиятлари эътибордан мутлақо ташқарида бўлган. Билимсиз талабаларнинг барчаси тест имтиҳонларидан ғирромлик билан ўтганлар, десак кўпларга тухмат қилиб қўйган бўламиз. Бўлажак талабалар имтиҳонларга тайёрланадилар, бироқ юқорида айтганимиздек фақат ёдлайдилар. Ёдлаганда ҳам тест саволига берилажак тўғри жавобнигина ёд оладилар. Масалан, «Сут қайси рангда бўлади?» саволга жавоблар: қизил, қора, яшил, оқ. Болани имтиҳонга тайёрлаётган устоз «оқ» деган жавобни белгилаб беради ва бола шуни ёдлайди. Агар устоз адашиб «қора» деган жавобни белгилаб берса, бола ўйлаб ўтирмай имтиҳон чоғи шу жавобни қайтаради. Ана энди сутни қора бўлади деган жавобни ёдлаб олган боланинг онгига сутнинг оқ бўлишини сингдириб кўринг-чи?

Тест синовлари яхши ниятларда жорий қилинган. Илгариги имтиҳонлардаги нопокликларни ҳали унутганимиз йўқ. Тест синовлари туфайли билимли, ҳалол йигит-қизларнинг ўқишга киришлари учун шароит яратилганини ҳам тан олиш керак. Лекин тест синовларига ҳам нопоклик аралашаётганини ҳам инкор эта олмаймиз. Ҳамонки шундай экан, ёд олиш синови ўрнига эркин фикрлаш синовини жорий этиш йўллари ҳақида ўйлаб кўрсак чакки бўлмас эди.

Дунёда илм турлари кўп, барчасини бараварига эгаллаш мумкин эмас дедик. Ҳаммасини эгаллайман, деб интилувчи кимса оқибатда ҳаракатларини шамолга совуриши мумкин. Чунки ортиқча билармонликни фазилат деб ўйлаш хатодир. Билимнинг миқдори эмас, сифати зарурроқ деган нуқтаи назардан қарасак фойдали нарсаларни билганимизга нисбатан бефойда нарсаларни кўпроқ билишимиз аниқ бўлиб қолади. Одам егани билан эмас, ҳазм бўлгани билан яшайди. Бу ақлга нисбатан ҳам тааллуқдир. Хоҳламай ютилган таом, азобга айланганидек, иштиёқсиз илм билан шуғулланиш

хотирани суст қилиб қўяди, нокерак нарсалар билан шу қадар тикиштириб ташлайдики, оқибатда у қабул қилаётганларини сингдиrolмай қолади.

II боб. “Одамийлик мулки” асарида маънавият ва тарбия — педагогик-психологик муаммо сифатида

II.1. “Одамийлик мулки” асарида нафс ва нафс тарбияси

Одамнинг энг зўр душмани - ўз нафсидир.

Киши тирик экан, нафси билан курашда мағлуб бўлмаслиги керак. Нафс шундай ғанимки, манманлик ва қайсарлик унинг шиоридир. Кибру ҳаво унинг доимий ҳамроҳидир.

Инсонлар орасидаги урушда танаффус бўлиши мумкин. Нафсга қарши жангда нафас ростлаш бўлмайди. Бир кунда энг камида беш марта қарши ҳужумга ўтилса, нафснинг зарбаларига дош бериш мумкин. Йўқса, нафс бандани янчаверади, янчаверади... Кўзларимиз, қулоқларимиз нафсга сидқидилдан хизмат қилаверади. Қўл-оёқларимиз нафс кўрсатган томонга интилаверади. Қалб бу аъзоларни бошқара олмай қолади... Ҳолбуки, нафс фақат ақл йўли билан эмас, асосан қалб йўли ила тарбия этилади. Шунинг учун «нафис ақлимизга на бўлдики, хасис нафс бизга ғолиб бўлубдур?», дейилганда қалб тарбиясининг заифлиги назарда тутилади. Агар одам ўз нафсига асир бўлиб қолса, инсонийликни қўлдан бой беради. Ҳазрати шайх Абу Муҳаммадин ал Муртоишга (қ.с.): «Фалончи ҳавода учади», дейишганда, ул зот айтдиларки: «Ҳавойи нафсга душманлик қилмоқ ҳавога учгандан кўра яхшироқдир».

Сўйиш учун келтирилган ҳайвонларнинг ҳеч нарсадан беҳабар ҳолда бир тутам қўкатни талашиб, уришишларини ҳеч кузатганмисиз? Бу манзара ўлимга орқа ўгириб, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормай, нафс йўлида манфаат ғавғосини қилаётган инсонлар ҳолининг намойишини эслатмайдими?

Инсонларнинг жанжалларини фаришталар кузатиб туришади. Фаришталар бизлардан олдингиларни ҳам билишганлари учун бу ишимиз уларга балки айна манзаранинг такрори бўлиб туюлармикин? Фаришталар бир вақтлар кичкина нарсалар учун катта жанжаллар кўтарганларнинг қабларида ҳисоб бераётганларини, ўз фарзандлари томонидан аҳён-аҳёнда эсланиб, набиралари томонидан эса тамоман унутилганликларини кўриб туришади.

Ўзни англашнинг бир кечада таъсири сезиладиган туйғу эмаслигини ҳикмат аҳли таъкидлаган. Бу худди бадан ўсиб-улғайиб, бўй чўзилгани каби аста ва давомли рўй берадиган жараёндир. Шунга ўхшаб, нафс тарбияси ва уни поклаш йўлида битта тоатнинг таъсири дарҳол сезилмайди. Лекин тоатнинг озига беписанд қарамаслик керак.

Негаки, таъсири яққол сезиладиган кўп тоат битта-биттадан йиғилган ва ҳар бир тоатга ўзига хос таъсир яширинган. Ибодат учун бериладиган савоб шу таъсирга кўра белгиланади. Гуноҳ учун бериладиган жазо ҳам гуноҳнинг таъсирига кўра белгиланади.

Қанча кишилар кеча-ю кундузни бекор ўтказиб, ўзни англашни кун-бакун орқага суришади. Натижада уларнинг табиати бу илмни унутади.

Кичик гуноҳларни арзимас санайдиган кишилар ҳам бутун умр тавбани кечиктирадилар. Бу кечиктириш тўсатдан содир бўладиган ўлимгача ёки қалбни гуноҳлар зулмати қоплаб, тавба қилишга имкон қолмагунча давом этиши мумкин. Оз кўпга кунт қилади, қалб шаҳват занжирлари билан кишанланиб, бу чангалдан халос бўлишнинг имкони йўқолади. «Тавба эшигининг ёпилиши», дегани шудир. «Ва биз уларнинг олдиларидан ва орқаларидан бир тўсиқ–парда қилиб, уларни ўраб қўйдик. Бас, улар кўра олмаслар» («Ёсин» сурасидан). Шундай бўлиб қолишдан Аллоҳ сақласин!

Нафсни енгиш осон эмаслиги кўп такрорланади. Аммо мушкулотни кўриб, чекиниш ёки нафсга қарши жиҳодни тўхтатиш иймон эгасининг иши эмас. Кимки нафсга қарши жиддий жанг бошлай олмаётган экан, масалан, мансаб комини бирданига тарк этолмаётган экан, Имом Ғаззолий тавсияларига кўра, ишни ундан кўра енгилроғини тарк этишдан бошласин.

Кимдадир таомга очкўзлик бор, унга рўза ва таомни кам ейиш буюрилади. Кейин унга тотли таомларни тайёрлаш топширилади. Таомлар мухайё бўлгач, шундай лазиз ноз-неъматни ўзи емасдан ўзгага тақдим қилади. Шу йўл билан нафсини тияди, уни сабрга ўргатади, очкўзлигини сўндиради.

Нафс туфайли одам боласи кайфу сафони, завқни, хузур-халоватни, сайру томошани яхши кўради. Бу нафс вужудни, инсоннинг моддий борлигини, манфаатларини таъминлашга ҳаракат қилади. Зеро, унинг вазифаси шундан иборатдир. Яратилиши ҳам ўз ўрнидадир, тўғридир, яхшидир, яхши яратилгандир. Чунки инсон нафси яратилмасайди, у оч қолганини, чарчаганини... билмас эди. Инсоннинг ўз вужудини идора қилувчи бир бошликка эҳтиёжи бордир. Нафс инсоннинг шу эҳтиёжини қондиради. Нафснинг вужудга фойдали, айнаи дамда зарарли истаклари ҳам бор. «Ҳавойи нафс» деганда ана шу ғоят кучли истаклар назарда тутиладики, одамнинг душмани ҳам айнан шудир. «Чунки нафс – агар Парвардигоримнинг ўзи раҳм қилмаса – албатта ёмонликка буюргувчидир» («Юсуф» сурасидан)¹.

«Нафсдан ҳам даҳшатлироқ ёв – бойлик», дейишади. Бу фикр унчалик тўғри эмас. Чунки бойлик – нафснинг фарзанди. Аслида, барча иллатлар нафснинг боласи. Аммо бора-бора ёвузликда ўз оналаридан ошиб кетиш ҳоллари ҳам учрайди.

Ёмонликнинг манбалари бир қанча. Асосийлари: шайтон, нафс, жоҳиллик... Шарафли ҳадис: «Жаннат нафс севмаган, жаҳаннам эса нафс севган нарсалар билан ўралгандир». «Ақли закий бўлган киши нафсини тизгинлаб, итоат остига олиб, охиратга ҳозирланган кишидир. Тинимсиз гуноҳ ишларга буюраверадиган нафс шайтоннинг ботинимиздаги ҳамтовоғи бўлиб, қайсардир ва тарбияга муҳтождир. Энг катта душман нафсми ё шайтонми? Аллоҳ марҳамат қиладики: «Албатта, шайтон сизнинг очиқ душманингиздир» (Ёсин сурасидан). Аммо нафс ислоҳ этилса, шайтон ружу қила олмайди. Шайтонни фақат Аллоҳ таолонинг зикри кўрқитади. Банда

¹ Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. -Тошкент : Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2013.

Аллоҳнинг зикри билан банд экан, шайтон унинг ёнига яқинлаша олмайди, Аллоҳнинг зикридан кофил бандаларнигина ўз тузоғига илинтиради. Шундай экан, ҳар бир мўмин доимо Аллоҳнинг зикрида бўлмоқлиги нақадар буюк саодат! Таъкидки, инсоннинг асл душмани ўз ичидадир. У ғоят кўп нарсаларни истайди. Шайтонга ўхшаб нафс ҳам инсонга васваса солади. Нафс нафасни бўғади. Ким нафсининг оёғини тиндирса, нафс шундагина уни саргардонликдан тиндиради. Ким мард экан, нафси бўйнини узсин, йўқса балолар домига гирифтор бўлиш режасини тузаверсин. «Аниқки, инсонни Биз яратганмиз, демак, унинг нафси васваса қиладиган (яъни кўнглидан ўтган барча) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга жон томиридан ҳам яқинроқдирмиз» (Қоф сурасидан). «Номаъи аъмолингни ўки! Бугун ўз нафсинг ўзингга қарши етарли ҳисобчидир» (Ал-исро сурасидан).

Баъзан мансаб-мартабага, турли неъматларга эга кишиларни ғамташвишга чўлганган ҳолда кўрамиз. Қиморбоз қиморсиз ҳаётни тасаввур қила олмайди. Гарчи қимор уни боридан маҳрум қилиб, ўзию аҳдини хароблик ботқоғига ботирса-да, барибир бу «лаззат»дан кечолмайди, қиморсиз туролмайди. Чунки у узоқ муддат қимор билан улфат тутиниб, жонини шу йўлга тикди. Масалан, каптарвоз ҳам саратонда иссиқни, қаҳратонда эса совуқни сезмасдан, каптарларнинг самога кўтарилиши, ҳавода ҳалқа ясаб ҳаракатланишларига маҳлиё бўлиб, кун давомида оёқда тик туриши мумкин... Бу – узоқ муддат давомий равишда битта машғулотга одатланишнинг ва шу машғулот атрофидагиларга аралашиб, улар билан яқиндан муносабатда бўлишнинг натижаси. «Нафс узоқ муддат ботил, қабих нарсаларга майл этса, бора-бора уларга кўникади, ҳатто бундан лаззат олади, - дейдилар Имом Ғаззолий ҳазратлари. - Агар сен ҳам бир муддат ҳаққа қайтсангу, кейин унга муттасил боғланиб қолсанг, қандай қилиб ҳаққа одатланмаслик ундан лаззат олмаслик мумкин?! Аслида нафсининг ботил, қабих ишларга майл этиши фитратга зиддир, мисоли, баъзи одамлар кесак ейишга одатлангани каби. Аммо фитратнинг ҳикматга, яратган эгасини таниб, у зотга муҳаббат қўйиш ва ибодат қилишга бўлган майли, бамисоли

унинг таомга ва сувга бўлган майлига ўхшайди. Чунки, қалб табиати бу майлни тақозо этади. Шаҳват эҳтиёжларига бўлган майл қалбга бегона»¹.

Бир учкундан пайдо бўлган ёнғиннинг фалокату фожиалари аён. Кичкинагина тешикча туфайли катта кема фарқ бўлиши мумкин. Йўғон қозик учи ҳам, игна ҳам кўзни кўр қилгани каби кичик гуноҳлар кишида тўпланиб қоладиган бўлса, уни ҳалок қилиши муқаррар. Чунки нафсдан туғилган гуноҳлар иймонни хароб қилади. Гуё микроблар сингари ёпишиб, аввалига иймонни заифлаштиради, кейин эса ўлдиради. Дарвоқе, иймон бир марта заифлашдимиз, уни йўлдан тойдириш жуда осон бўлиб қолади. Мана шу жихатдан нафснинг душманлиги бошқа душманларга қараганда кўрқинчлироқдир.

Нафс махлуқига таслим бўлган инсоннинг эртаси ғоят ачинарли. Охират лаззатларидан маҳрум, турли ҳайвоний орзулар билан кечирилган умрнинг сўнги хайрли бўлмаслиги маълум. Бундай қоронғулик чодирдаги умрнинг ёруғлик билан тугаши ҳам амри маҳолдир. Илоҳий ибрат сахналаридан хулоса чиқармай, ғоясиз умр кечирмоқ, ўлимнинг изтироблари ичида йўқ бўлиш-инсон учун нақадар катта фожиадир. Нафсоний ҳаётнинг турли-туман кўринишлари, жарангдор қаҳқаҳалари эса жаҳаннам ҳаётининг ишоратларидир. Вужуд ороми орзусига банди инсон ўз умрини ўзи қатл қилаётганини ҳаёлига келтирмайди. Ўлимнинг ҳақиқатини тушуниш ўрнига, ундан даҳшатга тушади. Ўлим аслида истиқболнинг бошланиши эканини ё англамайди, ё тушунса ҳам тан олгиси келмайди. Димоғидан чиқаётган ҳар бир нафаснинг ўлик ҳолида ўзидан узоқлашаётганини кимса наҳот фикр қилиб кўрмаса? Инсонлар «ҳаёт нима?» деган саволга жавоб излаб, файласуфлик қиладилар. Бу саволга энг тўғри жавобни зах лаҳад ва совуқ қабртошлари жавоб бермайдиларми? Ҳаёт, донолар таъкид этганларидек, бешик ва тобут орасидаги тор бир йўлак эмасми?

Энди «нафс» сўзининг маъноси билан танишсак: «нафс» сўзи асосан

¹ Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. -Тошкент : Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2013.

инсонга нисбатан қўлланилади. Аммо ҳайвонга, ҳатто ўсимликка нисбатан ҳам қўлланиш ҳоллари учрайди. «Нафс» - устоз Алийбек Рустамий баёнларига кўра, кишининг жисмоний ёки ҳиссий талабларини, ҳожатларини қондиришга бўлган интилишдир. Бу интилиш оқибатида ахлоқ доирасини босиб четга чиққан кишини «баднафс» (нафси ёмон) ёки «нафсини тиёлмаган одам» деб атайдилар ва бундайлар билан яқинлашмаслик чораларини кўрадилар. Чунки баднафсдан яхшилик кутиш нодонликдир. Диний тушунчада эса «нафсига зулм қила олувчи банда» дейилиши расм бўлган. Зеро, юқорида таъкид этилдики, жиҳод ҳам энг аввало киши нафсини енгишга қаратилган бўлади. Жисмоний рақиб – ёв қўшинига қарши жиҳод - жанг бир неча кун ёки ҳафта, ой, борингки, бир неча йилда у ёки бу томон фойдаси билан якунига етиши мумкин. Ўз нафсига қарши, яъни рухий муҳолифга қарши жиҳод то қабрга киргунга қадар давом этади. Бу жиҳоднинг, таъбир жоиз бўлса, бош қўмондони инсондаги ақлдир.

Аниқроғи пок қалбга, иймонга бўйсунувчи ақлдир. Кофирда ҳам ақл, илм бўлади. Аммо иймон булоғидан бебаҳра бўлгани учун нафсни тарбия эта олмайди. Ҳайвонда ақл бўлмагани сабабли унинг нафсини-инстинкт идора қилади. Шу боис ҳайвон нафси талабларини турли йўллар билан, ҳатто тажовуз билан ҳам қондради. «Нафсни тия олиш» деган тушунча шу ўринда инсон билан ҳайвонни бир-биридан фарқлайди. Ким ўз нафсига ҳукмронлик қила олмаса, «бу одамда ҳайвоний иллатлар устун», деб таъриф беришади. Ҳеч ким ҳайвонни баднафсликда айбламайди. Йўлбарс томонидан бурдалаб ташланган оҳунинг бечора ҳолига ачинамиз, бироқ йўлбарсдан нафратланмаймиз. У ризқини фақат шу йўл билан топади, бошқа чораси йўқ. Баднафс одамдан эса жамият нафратланади. Киши боши устига бало булутларини тўпловчи омил ҳам айнан шудир. Ҳазрат Навоийнинг бир байтларида (мазмун) «ичувчилар ўзларини шер деб тасаввур қилганлари билан нафс ити олдида забундирлар (мағлубдирлар)», дейилади. Яъниким, бадмаст одамлик доирасидан чиқди-ю, ҳатто ота-онаси, ака-укалари, дўстларига қараб ақиллайди, ҳатто уларни қопишдан ҳам қайтмайди. У ҳатто

ит ётишга ҳазар қиладиган ерларда ҳам ётиб қолаверади.

«Нафс» сўзининг бир қанча маънолари бор. Асосий луғавий маъноси - «ўз» («ўзлик»)дир. Бу маъно «иззат-и нафс» иборасида сақланган. «Менинг ҳам иззати нафсим бор», дейилганда «Мен ҳам ўзимни ўзим иззат қиламан, азиз деб биламан, бошқаларнинг беҳурмат ёки ҳақорат қилишларига йўл қўймайман» маъноси англашилади. «Фалончининг иззати нафсига тегма!» дейилганда «Фалончи ўзига яраша ҳурматга эга, бу ҳурматга зид келувчи ёки дахл қилувчи гап айтма (ёки ҳақорат қилма)», маъносини англамоқ керак.

Нафснинг турларидан бири - «нафси аммора» дейиладиким, кучли истак-хоҳишни, бошқача айтганда, баднафсликни англатади. Унинг иши фақат ёмонликка буюришдир. Яна бир маъно: «нафси бадкирдор» тарзида ишлатиладиким, буни «ёмон хулқли нафс» деб тушуниш мумкин. Яна «нафси даний»ким, ярамас, тубан нафс назарда тутилади. Яна «нафси даъби»дир, турли керакли-кераксиз орзу ҳавасларга берилавериш, хусусан, худбинлик англашилади. Беҳуда айш-ишратга берилиш эса «нафси нишоти» деб аталади. «Нафс-ул амрда» - ҳақиқатда, деган маънони англатади. «Нафсул амрни айтганда» - «ҳақиқатни айтганда» демаклиғ. (Ҳозирги имло қоидамиз буйича биз бу иборани бир сўз шаклда «нафсуламр» деб қўллаймиз.) Ёмон йўлга бошловчи нафсга «нафси шум», манманлик кибрга эса «нафсу ҳаво» дейилади. «Нафсоният» - нафсга берилмоқдир. «Нафсга мағлуб бўлмоқ» эса ўз шахсиятига ўта берилмоқлик «нафспараст» эса нафс қўлидир¹.

Ҳайвоннинг ҳис ва ихтиёрий ҳаракатини ишга солувчи кучларнинг йиғиндиси «нафси ҳайвоний»дир. «Ҳайвон» сўзининг луғавий маъноси «тирик» («тириклик»)дир. Шунга кўра, ҳаракатланувчи барча жонзот, кенг маънода - ҳайвондир. Демак, инсон ҳам шу ҳайвоннинг бир навъи бўлади. Аммо бизда «ҳайвон» сўзи тор маънода қўлланилади ва инсондан ўзга жонзотларни англатади.

«Нафси аммора»нинг луғавий маъноси доим буйруқ бериб турувчи

¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. –Тошкент: 1939. – Б.107.

нафсоний куч бўлиб, бу ибора фақат нафси буйруғи билан иш қилувчи, шахсий манфаат йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган кишиларнинг нафсига нисбатан қўлланади. Бу нафс кишиларни ўғрилиқ ҳайвонлик бузуқликка ва майпарастликга олиб боради. Аччиқланиш, ўзини катта олиб, ўзгалардан устун келишга уриниш, ўчакишиш, кек сақлаш, бировни кўролмаслик курумсоқлик, жанжалкашлиқ ғийбат, амални суиистеъмол қилиш, алдоқчилик - нафси амморанинг «суюкли фарзандлари»дирким, булар ҳақда алоҳида-алоҳида суҳбатлар қиламиз.

Ёши катта киши билиб ёки билмасдан нафс фармонида бўлиши мумкин. Бола эса эси кирғунига қадар билмасдан нафсга бўйсунди. Унутмаслик керакки, болалик ва ёшлиқ кезлари нафсига ҳоким бўла олган одам солиҳ мартабасида қарийди. Ўз фарзандининг шундай оқибатини ўйлаган ва ўзлари яхши тарбия олган ота-оналар гўдакларининг йиғлаганига, қайсарликларига бўйсунмай, ундаги нафси аммора куртакларини йўқотишга ҳаракат қиладилар. Иймон тарбиясининг йўқлиги сабабидан бола ўз нафсига мағлуб ҳолда ўсадиган бўлса, катта ёшга етганида ҳам нафс жиҳатдан гўдаклигича қолаверади. Тўғри, бирон нарсага эришиш шакли ўзгаради. Яъни энди ерга ётиб олиб «шунини олиб берасан», деб йиғламайди. Балки куч ёки турли макр-хийла ишлатади. Ҳавойи нафс - яъни, нафс истаклари умр буйи бир хилда бўлмайди. Бу истак болаликда бошқа, ўсмирликда янада бошқа, оила курганда эса бутунлай ўзгача бўлади. Болаликда, айтайлик зинога рағбат бўлмайди. Кўпроқ ўйинчоқ, ширинлик... каби истаклар чалғитади. Ўсмирликда мол-дунё, ҳашаматли уй қуриш истаги кучли бўлмайди.

Тўғри, шундай ҳавас уйғонади, бироқ бу орзу ўттиз-қирқ ёшлардаги одамдаги истак каби вужудни ларзага солувчи қудратга етмайди. Аниқроқ баён қилсак: болага хос илк орзу-истак «шаҳватул батн» (ошқозон истаги) дейилади. Бола сут истайди, ширинлик талаб қилиб вақтида нафси қондирилмаса, йиғлайди, жанжал қиладди. Ўсмирлик чоғида «шаҳватул фарж» яъни ҳирсий туйғу бошланади. Сўнг «хуббул мол» ва «хуббул жамъил мол» - мол тўплаш орзусига гал келади. Ундан кейин «хуббул мақом»,

«хуббул жоҳ» - мавқе, мақом - мартаба севгиси билан банд бўлади. Ниҳоят, «хуббул риёсах» - яъни мансабдор бўлишга интилиш ҳаётининг мазмунига айланиб қолади. Бу худди шоир Пушкиннинг «Олтин балиқча» эртагига ўхшайди. Шарқ эртагининг бу назмий баёни ғоят ибратлидир: эски кулба, тешик тоғорага кўникиб яшаётган кампир олтин балиқчадан аввал янги тоғора истайди, сўнг сарой, сўнг малика бўлишни... нафс истаклари шу қадар жўшадики, охири яна ўша эски тоғораси билан қолади. Фоний дунёда кўп одамлар умрининг поёни шундай тешик ва чириган тоғора билан яқунланяпти.¹

Илм олмоқлик бешикдан фарз қилингани каби, нафс тарбияси ҳам бола дунёга келган ондан бошланиши керак. Чунки ҳаромдан ҳосил бўлган сутда ҳосият, барака йўқ. Агар ундан истеъмол қилса, боланинг қонига ҳаром аралашади ва табиати ҳаромга мойил бўлиб қолади. Яхши-ёмонни фарқлаш ҳисси болада шакллана боргани сайин назоратни кучайтирмоқ лозим бўлади. Бунинг аввалги белгиси – унда ҳаётнинг илк нишонлари зоҳир бўлади. Аммо шунчаки тортиниб туриш ҳали ҳаё эмас. Балки, ақл нури ёришиб, бола баъзи ишларнинг бошқасига зид эканлигини кўради, хунук деб топган ишларни қилишдан уяла бошлайди. Бу Аллоҳ талонинг унга ҳадяси, хулқнинг поклигидан, қалбнинг софлигидан дарак берувчи башорат, ақлнинг камолга етаётганидан хушхабардир. Бундай бола нафснинг зарбаларидан гангиб қолмайдиган солиҳ бандалар қаторида вояга етади. Шу боис ҳаёли болани эътиборсиз ташлаб қўйиш ярамайди. Балки унга ҳаё одобини ўргатиш билан ёрдам бермоқ зарур. Кўпинча болаларда таомга очкўзлик билан ташланиш туйғуси мавжуд бўлади. Бунда тарбия таом ейиш одобидан таълим бериш билан бошланади.

Масалан, таомни ўнг қўлда ейиш, «бисмиллоҳ» билан бошлаш, катталардан аввал лаганга қўл чўзмаслик ва таомни фақат ўзининг олдидан олиш, еяётган кишининг оғзига қарайвермаслик, шошмасдан, яхшилаб

¹ Аликулов. Ҳ., Омонова Г. Жомий ва Довоний таълим-тарбия ҳақида. –Тошкент: Ўқитувчи, 1981.– Б.207.

чайнаб ейиш, лукмани оғзига кетма-кет тикавермаслик, таом юқини кийимига артмаслик, баъзан зиравор ёки ширинликларсиз куруқ ноннинг ўзини ейишга одатлантириш... Шунингдек, кўп таом ейишнинг ёмонлиги, бу хайвонларга хос хусусият эканлиги, одобли бола таомни кам ейиши, бориға қаноат қилиши, таом танламаслик ҳақида гапириш ҳам риёзатун-нафс, яъни нафс тарбияси, аниқроқ айтилса, бу тарбиянинг зарраларидир. Кийимға зеб бермаслик, кўп уйқу ва ялқовликдан асраш, дарс тайёрлаш одоби... Бу каби кундалик тарбия дарслари энг аввал ота-она зиммасидаги бурчдирким, аввалги бобларда бу ҳақда қисман сўз юритганмиз.

«Нафс кетига тушган - нафсоният манзилидагина тўхтайдиган, - дейдилар ҳазрат Навоий. - Ҳеч ким ўз кўнглига ғам тиламайди ва ўз нафсини қийнашни хоҳламайди. Аммо ўзганинг азиз зотида беҳад хорлик кўрса, ўзига кичик бир қийинчилик юзланганича билмайди. Бир азиз кимсанинг шаънига ниҳоятда қаттиқ тегилганини англаса, ўзига озгина кулфат тушгандек ҳам таъсирланмайди. Барча учун ўзи ўзгадан азизроқ; ўз сўзи ўзгаларникидан маъқулроқ. Одам оламдаги яхшиликларни ўзидан ҳеч аямайди, аммо бу яхшиликларни ўзгаларга раво кўрмайди»¹.

Инсон ўз нафсининг айбларидан беҳабардир. Агар у нафсига қарши озгина жиддий жаҳд қилса, кўпгина масъулият ишлардан қутулади. Лекин ўша онда дарҳол у бундай ҳаёл қила бошлайди: «нафсим тарбия топди, хулқим гўзаллашди, энди нафсга қарши курашишга ҳожат йўқ». Агар шундай бўлса, у тез орада ўзини адашганлар сафида кўрадиким, бу ривоят шул ҳақдадир:

«Калила ва Димна» асари қадимда Барзуя ҳаким исмли фозил отилганидан хабар беради. Барзуя етти ёшга етганида тиб илмини ўрганиш учун мактабга боради. Ҳаким бундай ёзади:

«Бу илмнинг фойдали эканини англаб, уни зўр эҳтирос билан ўргана бошладим. Кейин касалларни даволаб, бу ҳунарда шуҳрат қозондим, Шу билан бирга ҳамма одамлар сингари мен ҳам тўрт нарсани орзу қила

¹ Алишер Навоий . Маҳбуб ул-қулуб. –Тошкент: 1939.

бошладим: мол тўпламоқ, кайф сурмоқ, бошқаларнинг ҳурматиға сазовор бўлмоқ ва абадий шуҳрат қозонмоқ. Шуни айтиш керакки, тиб илмининг бугун дунёда ҳурмати баланддир. Тиб китобларида: «Табибларнинг энг фозили беморларни пулсиз муолажа этувчилардир. Бу йўл билан улар ҳам бу дунёнинг, ҳам охиратнинг неъматларидан бахраманд бўладилар», деб ёзилган. Дехқоннинг уруғ сепишдан мақсади ердан ғалла ундириб, ўз ризқ-рўзини топишдир. Ҳайвонларнинг ем-хашағи бўлган ўт ўз-ўзидан ўсаверади. Хуллас, қаерда соғайишиға умиди бўлган касал одамни эшитсам, бориб, уни муолажа эта бошладим. Бир оздан кейин тенгқурларимнинг мол ва давлати меникидан зиёд эканини кўрдим. Нафсим устун келиб, мол-дунё тўпламоқ ҳавасиға тушдим. Тўғри йўлдан озишимға сал қолди. Ўз-ўзимға дедим: «Эй нафс, сен фойда билан зарар ўртасидағи фарқни кўрмайпсан. Ақлли одам азияти кўп, фойдаси кам бўлган нарсани орзу қиладими? Агар сен яхши от қолдириб кетиш фикрида бўлсанг, бу фоний дунёда очкўз ва ҳасис бўлма. Нотўғри фикрлардан қайт. Савоб орттиришға ҳаракат қил. Одамнинг ҳаёти бир-бириға зид бўлган тўрт унсурнинг қоришмасидан иборат, худди йигирилган ипға ўхшайди, унинг узоқ вақт узилмасдан тура олишиға ишонч йўқ.

Одам баданининг аъзолари бир мих билан қоқилган олтин бошға ўхшайди. Мих суғуриб олинса, бош бўлақларға бўлиниб кетганидек одамнинг бадани ҳам яшаш қобилиятини йўқотиб, парчаланиб кетади. Қариндош-уруғларинг, дўст-ошноларинг билан кўпда мағрурланма ва улар билан бирға бўлишни ортиқча ҳавас қилма. Ҳамиша уларнинг севинчлари қайғуларидан оз, ғамлари эса шодликларидан кўп бўлади. Бу ғам ва ғусса устиға яна ҳижрон дарди ва айрилиқ алами ҳам инсонға ҳамроҳдир. Баъзан шундай ҳам бўладики, бири ўз оиласини боқиш, хотини ва болаларини таъмин қилиш учун мол йиғиб, бойлик тўплашға мажбур бўлади ва бу йўлда ўзини қурбон қилади. Бундай одам оловға ташланган хушбўй ёғочиға ўхшайди, унинг ҳидидан бошқалар фойдаланади, ўзи эса ёниб кул бўлади.

Яна ўз-ўзимға дедим: «Сен беморларни муолажа қилишдан қолма,

«жамоат ҳакимнинг қадрини билмайди», деган гапларга қулоқ солма. Агар бирор одамни ўлим чангалидан қутқаришга муваффақ бўла олсанг, бунинг савоби ҳар нарсадан кўп эканлигини назарга ол. Узоқ давом этган оғир касаллик туфайли бола-чақаси билан ош-нонга муҳтож бўлиб қолган бир одамни муолажа этиш ва унинг саломатлигини қайтариб бериш қанчалик савоб иш эканлигини ким эътироф этмайди?»

Ўз нафсим билан олишиб, ўзимни яна тўғри йўлга сола билдим. Ҳеч нарса олмасдан сидқидил билан беморларни даволай бошладим, узоқ муддат шу иш билан машғул бўлдим. Бу хизматим эвазига ризқи рўз дарвозалари қаршимда очила берди. Шоҳлар менга бирин-кетин сарполар инъом қила бошладилар, хазина дарвозасини очиб қўйдилар. Бойликда, шону шавкатда ўз тенгдошларимдан ўзиб ҳам кетдим».

«Нафс»га берилган сифатлар кўп: «бало» деймиз, «офат» деймиз... Аслида эса бу бир хасталик. Хасталикнинг эса шифоси бор. Бу хасталикнинг Шифокори ўзининг китобида давонинг кўплаб усуллари баён қилиб қўйибди. «Қуръон-шифодир», деб бекорга айтилмаган. Демак, шифони Китобдан излаш керак. Баъзи биродарларимиз врачнинг кўрсатмаларига тўла-тўқис амал қиладилар. Ҳар олти ойда ёки йилда бир шифохонага ётиб даволанадилар ёки касалликнинг олдини олиш чораларини кўрадилар. Аллох шифо берсин! Раббимиз нафс хасталигидан қутулишимиз учун йилда бир марта шифо ойини тайин қилган. Бу – Рамазон ойи. Шифо турлари-кам овқат, камгаплик ғзабни тийиш, бахилликдан қочиш, ҳатто қумурсқага ҳам озор бермаслик... Баъзилар «рўза тутсам ошқозоним оғрийди», деган сабаб билан рўза тутмайдилар. Уларни айблашга ҳуқуқимиз йўқ. Лекин заҳар сўзли одам тилини ёмон гаплардан асраса, қаери оғрийди? Бировга зулм қилмасачи? Мансаб илинжида биродарига тухмат қилмай юрса ҳам бирон ери оғрийдими? Рамазон ойида барча ёмонликлардан сақланиб, ўзини имтиҳон қилиш қандай яхши ибодат! «Бир ой бировни сўкмадим, демак, яна ўн бир ой тилимдан ҳақорат учирмай юрсам ҳам бўлар экан», «Бир ой бировни ғийбат қилмадим, демак ғийбатсиз яшаш ҳам мумкин экан», деган хулосага келиш

гўзал хидоят йўлига ўтилганидан далолат берадики, бу йўл нажот йўлидир¹.

Бу хусусда Сукрот ҳаким деганларким: «Одамларга муносиб иш - ўз нафсини қўлга олиб, қайси иш ўзига лойиқ эканини англаб, унга амал қилишдир. Шундай қилса, унинг иши саранжом бўлади. Ҳамма гўзал хислатларнинг яхшироғи ҳалол касб билан молу дунё ҳосил айлашдир. Агар сизларга қаҳру ғазаб ғалаба қилса, ёмон сўзлар сўзлашдан тилингизни, бошқаларга озор беришдан қўлингизни сақланг».

Айрим мамлакатларда Рамазон ойида бозорларда арзончилик бошланади. Аҳли савдо сотаётган молларидан камроқ фойда олиб, кўпроқ савобга етишмоқ чораларини излайдилар. Бизда эса... афсус, шу ойда янада бойиб олишга ҳаракат қилинади. Нон, гўшт, гуруч, мева-сабзавот... айримларининг нархи икки баравар ошириладики, ажабланасан киши. Бу сотувчи биродарларимизга инсоф тилашдан ўзга чорамиз йўқ. Билиб қўйсинларким, Рамазон ойида топган моддий фойдангиз бир ҳафтага ёки бир ойга етар, пул дегани қўлнинг кири адо бўлади. Аммо муборак ойда кирланган қалбнинг тоза бўлиши қийинроқ кечади. Бу ойда тўпланган савоб бойлиги эса ҳеч озаймайди ва қиёматда асқотади.

Тилимизда «қорин бандаси», «нафс бандаси» деган ибораларни учратиб турамыз. Одам фақат ва фақат Аллоҳга бандалик қилиши шарт бўлгани ҳолда ўз нафсига топиниши ачинарлидир. Имом Ғаззолий ҳазратлари дейдиларким: «Инсонларнинг кўзидан ғафлат нарсалари олиб ташланса, ҳақиқатларга басират кўзи билан боқсалар, афсуски, бир қанчалари ўз нафсини бутга айлантириб сиғинаётганларини кўрадилар. Бу бутнинг қаршисида шайтон қўл қовуштириб «Буюр! Сенинг амрингни бажаришга шайман», деб турар экан».

Ҳа, айнан шундай, атрофимиздаги кимдир, эҳтимол яқин қариндошимиз ёки дўстимиз ёки қўшнимиз пулга сиғинади ёки мансабга илинади... Биз эса томошабин бўлиб қораб тураверамиз. Ажабки, ўша биродаримиз тасодифан дарёга чўкаётган бўлса, қутқаришга шошиламиз. Ахир нафс бутига сиғиниши

¹ Ҳадис ва ҳаёт. –Тошкент: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2000. Б.

бундан ҳам баттар фожиа-ку? «Одамнинг кўнгли тирик бўлмас, токи нафси ўлмагунча, кимки нафсига ҳоким бўлмаса, оқибат хорланур», деганларидек қачонгача ўлик кўнгилларга бефарқ қараймиз? Нақл қилурларким, ҳазрати шайх Абу Абдуллоҳ Хафиф (қ.с.) зовиясига (хонақоҳ, узлатга чекиниш жойи) бир мусофир дарвеш келди. Кўрдиларки, дарвешнинг хирқаси қора, бош ёпинчиғи ҳам қора, нимаики кийган бўлса, барчаси қора! Абу Абдуллоҳ анча вақт фикрга толдилар. Ғайратландилар ва сўрадилар:

Эй дарвеш! Нечун буткул қора кийдинг?

Илоҳимни ўлдирдим, шунинг учун қора кийорман, - деди дарвеш.

Абу Абдуллоҳ ҳазратлари амр этдилар, дарвешни судраб, ташқарига чиқардилар, ҳайдаб юбордилар. Дарвеш яна келди, ўтирди. Шайх яна амр этдилар, яна ташқарига чиқардилар. Зоҳир ва ботин асло ўзгармади. Яна келди. Зовияга келиб ўтирди. Етмиш марта ҳайдаб чиқардилар. Зоҳир ва ботин асло ўзгармади ва яна боягидек келиб, ўтирди. Бу гал шайх ҳазратлари туриб, дарвешнинг кўзларидан ўпдилар.

Бу даъвониким, сен қилурсан, ростгўй экансан, - дедилар.

Энди ул дарвешнинг «илоҳимни ўлдирдим» демакдин муроди- «нафсимни ўлдирдим» демоқчи эди. Нединки, ҳар кимки нафсига топинса - сиринса, ўз нафсини ўзига худо қилиб олган бўлур. Бу хусусда Аллоҳ Ўз расулига хитобан марҳамат этади: «Хавои нафсини ўзига «илоҳ» қилиб олган ва Аллоҳ; уни билган ҳолида йўлдан оздириб, қулоқ ва кўнглини муҳрлаб, кўз олдига парда тортиб қуйган кимсани кўрганмисиз? Бас, уни Аллоҳ йўлдан оздирганидан сўнг ким ҳидоят қила олгай? Ахир, эслатма-ибрат олмайсизларми?» (Жосия сурасидан), «Хабар берингки, ким ҳавои нафсларини илоҳ қилиб олган бўлса, сиз унинг устидан вакил-қўриқчи бўлурмисиз?» Аллоҳнинг энг кўп нафратлангани - ҳою ҳавасдир». Демак, бутларга сиғинувчидан ҳам ўз нафсига сиғинувчи ёмонроқ экан. Эътибор беринг: бундайлардан Аллоҳ нафратланади! Нақадар фожиа бу! Икки бармоғининг учини икки кўзингга қўй. Бу дунёдан бирор нарсани кўряпсанми? - дейдилар мавлавий ҳазратлари. - Агар кўрмаётган бўлсанг, бу

«олам йўқ» деган маънони билдирмайди. Кўрмаслик гуноҳ, унинг камчилиги эса нафснинг икки бармоғидан келмоқда... Сен аввало бармоқларингни кўзларингдан узоқлаштир. Ундан кейин истаган томонга қара. Инсон кўздан иборатдир. Қолгани жасоратдир. Фақат яхшиликни кўрганга «кўз» дейдилар. Эй кўнгил! Бармоқларни кўздан олмоқлик фурсати етмадими? Ўлуклардан биридан «Бу мақомга қандай етишдингиз?» деб сўрашганларида «Илон пўстидан шилинганидек мен ҳам ўз нафсимдан ажралганман», деганлар. Эй кўнгил, сен бу нафс пўстини қачон ташлайсан? Эй кўнгил, сен нафсингни парвариш қилиш билангина овора бўлиб қаерга етишмоқ истайсан? Бугунги кунда ёшларни тарбиялашда нафс балосидан сақланмоғликларга ўргатмоғимиз таълим муассасалари ва оилада ота онанинг роли муҳим ҳисобланади.

II.2 “Одабийлик мулки” асари ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг педагогик-психологик ечими сифатида

«Ватан» атамасига улуғлар, донолар турли сифатлар беришган. Улардан аълороқ тарзда сифатламоқни даъво қилмаганимиз ҳолда онгимизнинг кулочи етар даражада фикр билдирмоқда ҳаракат қилиб кўрамыз. «Ватан - одамнинг киндик қони тўкилган ердир», деган таърифга эътироз билдирмасак-да, айтмоқчимизки, бу шартли бир тушунчадир. Агар туғилган жой тўла маънода Ватан бўлганида эди, биз томонларда туғилиб ўсган немислар, юнонлар, яхудийлар, Қрим татарлари ва яна бошқа миллатларнинг вакиллари ота-боболари юртига кўчишмас эди. Хорижда туғилган ўзбеклар эса «Ватан!» дея Ўзбекистонга интилмас эдилар. Демак, Ватан энг аввало ота-боболарнинг покиза хоклари ила шарафланган жойдир. «Ватан остонадан бошланади», деган таърифга ҳам бир оз таҳрир киритмоққа эҳтиёж сезамиз: Ватан ҳар бир кишининг ўз қалбидан, виждонидан бошланади. Яъни, ҳар кишининг қалбида Ватаннинг жажжи қиёфаси яшайди. Ватан - биз нафас олаётган ҳаводир. Ватаннинг бир зарраси эканини англамоқ киши учун ифтихор ва шарафдир. Ватанга муҳаббатни жамлай олган юрак фақат Одам

боласига хосдир. Тангри таоло дебдики: «Мен Одам болаларини азиз ва мукаррам қилиб яратдим»¹. Бу азиз ва мукаррамликни «Ватанни севмок Ватанни кадрламак ва равнақи ҳамда шону шарафи учун хизмат этмак», деган фазилатларда кўрамиз.

Юрак ўпка, жигар... барча жонзотларда мавжуд. Ҳатто кўзларимизга аранг илинадиган чумоли, чивинда ҳам юрак бордир. Барча жонзотлар ҳам Яратганга тасбеҳ айтадилар, аммо ота ва онага муҳаббатлари чеклангандир - вақти келиб, ота-оналарини унутадилар. Ватан муҳаббати ҳам чеклангандир, туйғу эмас, илмда «шартли рефлекс» деб аталувчи одатдир. Жонзотлардаги «Ватан» тушунчаси ўз уяларини ҳимоя қилиш билангина чекланади. Даф қилаётган кучдан ожиз бўлсалар, бошқа уйга кўчиб яшайверадилар.

Ота-онага, Ватанга бўлган муҳаббат фазилати фақатгина Одам болаларига берилган. Шундай экан, Ватан кадрига етмасликни тангри неъматларига ношукурлик, беписандлик деб баҳоламак ҳам мумкин.

Ватан равнақи - қудратли иқтисодий кучга айланишдир. Айни чоғда инсоннинг руҳият, маънавият жиҳатдан қудратли қалъага айланмоғидир. Ватан юксалишини ўйламак - бир пайтлар қўлдан кетган хуррият ва номусни ўз ўрнига келтиришга ҳаракат этмоқликдир. Энди ўйлаб кўрайлик: хуррият ва номусни нима йўқотади? Ноаҳиллик. Энди уни нима ўз ўрнига тиклай олади? Аҳиллик, яқдиллик! Боболаримизнинг шарафли кунларини, одилона даврларини нима тирилтиради? Иттифоқлик!

Бу иттифоқликнинг бир кушандаси бор. Уни «маҳаллийчилик» дейдилар. Маҳаллийчилик миллат равнақини бузиб турувчи бўғма илондир. Ўз ҳамшаҳри ёки ҳамқишлоғини бошқалардан аъло кўриб, атрофига тўпловчи инсонни нодонликда айбласак ярашади.

Ватан тараққиёти ҳавойи тушунча эмас, балки аниқ бир ҳаракатдир, бу ҳаракатнинг асоси ҳар бир одамнинг ташаббусидан бошланади. Фарзандларимизнинг мактабда битта ҳарф ўрганишлари ҳам, янги иморатга қўйилган битта ғишт ҳам, илмдаги оламшумул кашфиёт ҳам ана шу

¹ Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. -Тошкент: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2013.

ташаббуснинг меваларидир. Эрталаб Ватандан бир нима олиб, шомда ўша битта миқдорда қайтарсак - ютқазамиз, бунда тараққиёт бўлмайди, аксинча, тушкунликка юз тугилади. Демак, олган нарсамизни бир-икки эмас, ўн, балки ундан-да кўп ҳисса қилиб қайтаришга интилоғимиз шарт экан. Биз Ватандан ниманидир талаб қиламиз, оламиз ҳам. Аммо буни юз ҳисса, балки ундан-да кўп қилиб қайтармоқликни ўйламас эканмиз, бу бизнинг ақлимиз заифлигига, диёнатимиз ожизлигига далолат бўлади. Ватандан олганимиз - қарзидир, қарзни қайтармоқлик эса фарзидир.

Мамлакат тараққий йўлини белгиловчи омиллар кўп. Шулардан бири ва энг муҳими - Ватан мустақиллигига, Худога шукр, эгамиз. Аҳамияти ва эътибори жиҳатидан иккинчи ўринда турувчи омил - аҳиллик ва иттифоқликни зикр этдик. Учинчиси - маориф, илм олмоқликдир. Маърифатпарвар устоз Исмоил Ғаспирали: «Ватанни севмоқ, менингча, унинг маорифи учун қайғурмоқ унга ёрдам этмоқдир», деган эканлар. Жадидлар фақат Ватан равақинигина эмас, балки ўша дамдаги энг муҳим вазифа - истиқлолга эришмоқлик йўлини ҳам айнан шу маорифда кўрганлар. Илмсиз, жаҳолат ботқоғидаги миллатни озодлик курашига жалб этиб бўлмаслигини англаганлар. Донишмандлар айтишган эканки: «Ўқишдан тўхтаган одам - фикрлашдан тўхтади»¹. Шундай экан, фикрламайдиган одамдан Ватанга қандай наф тегиши мумкин?

Баъзан божхона хабарларини эшитиб, кўриб ҳайратга тушаман. Ўзбекистонликларнинг ўзларига зарур бўлган маҳсулотларни кўшни республикаларга олиб ўтиб сотишга уринишади. Ёки у ёқлардаги арзонгаров сифатсиз маҳсулотларни олиб келиб бизларга қиммат баҳоларда сотишади. Ёки қадимий ёдгорликларимизни четга сотишади.

Жомий ҳазратларидан бир ибрат: қишлоқ этаги туташган тоғда бир гала қалқон тонгдан бери чуғурлашишади. Улар учун қалқон, тоза ҳаво, эркинлик ҳар куни байрам эди. Қуёш кўтарилиши билан қишлоқдаги

¹ Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. -Тошкент: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2013.

хўрозлар ҳам бошпаналаридан чиқиб, ахлатхоналарни титиб қичқириб кўярдилар. Бу ҳолни кўрган бир каклик қаҳ-қаҳ уриб кулди ва гердаиганича ахлат титаётган хўрозга деди:

Эй кеккайган аҳмоқ! Бир ховуч дон учун одамларга асир бўлиб юрибсан-а! Шу ахлатхонани ўзингга жаннат деб биласан. Ахлатхонадан қутулсанг-чи!

Шарқнинг улуғларидан ҳисобланган Жомий ҳазратлари бу масални баён қилиб демоқчиларки:

Э инсон! Бу дунёда ўзинг учун энг азиз бўлган озодлигингни бир ховуч емишга сотма. Доим озод яша ва озодликни сев! Аллоҳ таоло сени озод қилиб яратди. Бир ховуч емишга мақтаниб, азиз ҳаққингни сотма!

Илмдан йироқлашиш - жаҳолат, мамлакат тараққиётининг биринчи душмани бўлса, иккинчи душмани ана шу нафс, бойишга ва фақат бойишгагина интилишдир. «Ватан манфаати» ва «нафс» деган тушунчалар бир-бири билан келиша олмайди. Нафс ғолиб ерда хиёнат эшиклари очилади. Ингичка игна ҳам, йўғон мих ҳам кўзга кирса кўр қилиши мумкин бўлгани каби, Ватан манфаатининг бир заррасини сотиш ҳам хиёнатдир. Шу ўринда кўполроқ бўлса-да, «Ватан равнақини ўйламайдиган инсон озод мамлакатда яшашга ҳақлими?» деб сўрашга тўғри келади.

«Ватанни севмоқ - иймондандир» ҳадиси шарифини ёдга солди. Ватанга меҳр иймондан, иймонсиз одам ватанини сева олмайди. Кўп тилга олинадиган бу ҳадиси шарифни ўрганишга ҳаракат қилсак: уламоларимизнинг айрим шарҳларида дейиладики, Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг яралмиш жойлари - жаннат. Демак, одамзоднинг асл Ватани жаннат ва оқибатда унга қайтилгусидир. Яъни, дейилмоқчиким, унга фақат иймон эгалари қайғулар. Демак, жаннатни севмоқликнинг маъноси бу дунёда тўғри, ҳалол яшаб, унга қайтмоқликнинг тўғрилигини кўришдир. Яъни, мукаммал иймонга етишмоқликдир. Иймон талаблари эса оз эмас.

Шулардан бири Ватанга меҳр-муҳаббат қўйиш¹.

Агар инсон ҳур бўлмаса, Ватан ичра беватан ҳисобланади. Ватан эркин ва озод инсонлар билан гўзалдир. Дейдиларки, доно ҳаким машриқдаги бир мамлакатга саёҳат қилибди. Бу мамлакат одамларининг бағри кенг, диллари тоза, ниятлари пок экан. Табиат ҳам бу хокисор одамларнинг феълларига яраша она ерларини ҳосилдору, хазиналарга бой қилиб яратган экан. Доно ҳаким бу мамлакатни жаннатга қиёслабди-ю, аммо бир жумбоқ бўйича ўйланиб қолибди. Худо бу мамлакатга беҳисоб бойлик берганига қарамай, аҳоли қашшоқ яшар экан. Чунки уларни қўшни мамлакат истило қилиб олган экан. Аҳоли эса «такдиримизга ёзилгани шу экан-да», деб сабр қилар, озодликга чиқишни ўйламас экан. Доно ҳаким юртига қайтаётганда бу мустамлака ўлка ахлидан бири «Бизнинг юртимиз қандай экан?» деб сўрабди, «Мен дунё кезиб, сизлардай меҳнаткаш одамларни кўрмадим, - дебди доно ҳаким. Кейин истехзо билан қўшиб қўйибди: - Бахтли халқ экансизлар. Сизлар шундай жаннатмаконда яшаб, ҳақ-ҳуқуқларингизни ўзгаларга бериб қўйибсизлир. Сизларнинг бахтингиз шундаки, бахтсиз эканлигингизни билмас экансизлар...

Меҳр тушунчаси ҳам ғоят кенг: ота-онага, Ватанга... Буларнинг барчалари ажралмас халқалардир. Бир халқа узилиб йўқ бўлса, қолганлари ҳам йўқ бўлади, Бир дарахтни тасаввур этайлик: ўқилдиз, тана ва шохлар. Ўқилдизни ёки шохларни кесиб ташланг-чи, дарахт яшармикан? Ўз ота-онаси ёки дўстига меҳри йўқ одам «Ватанни севаман¹» деб ҳайқирса ҳам ишонмаслик керак. Ўз ота-онасига меҳрсиз одам бегоналарни ҳурмат қилмайди. Ҳақни севмаган одам Ватанга хиёнат қилишдан уялмайди. Жаҳон ардоқлаган машҳур шоир Байроннинг «Ўз юртига меҳри бўлмаган одам бошқа ҳеч нимани сева олмайди», деган гапида беназир ҳикмат мавжуд. Бизга ота-она, қариндошлар... барчалари қимматли ва аржуманд. Шунинг баробаринда меҳр-муҳаббат ҳақидаги тасаввуримиз занжири халқалари Ватан тушунчасида мужассамланган. Ватан учун нафи теккудек бўлса, қайси

¹ Ҳадис ва ҳаёт. –Тошкент: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2000.

виждонли одам унинг учун жон бермоқ талаб этилганида иккиланар экан?

Ватанга муҳаббат тушунчасини икки равишда ўрганиш мумкин. Биринчиси - жисмоний тарзда. Яъни: туғилган жой. Аввалроқ айтганимиздай, бу ҳол барча жониворларга хос, ҷумолидан тортиб, филгача ўзи туғилган, емиш ейдиган жойини авайлайди, лозим бўлганида жон-жаҳди билан ҳимоя қилади. Қани, чўп олиб арининг уясини бузишга уриниб кўрингчи? Иккинчи тушунча - фақат юксак онг эгаси инсонга хос, руҳий, янада аниқроқ айтсак, маънавий ҳолатдир. Бу ҳолат кўпроқ қалбга, онгга, туйғуга боғлиқ.

Биз ватанни тинмай мадҳ этишни ватанпарварлик деб ўйлаймиз. Тўғри, мадҳ этмоқ ҳам лозим, аммо бу бир заррадир ҳолос. Уммонга томизилган биргина томчидир. Донолар айтадиларки: «Ватанпарварлик - ному ели ва назокатли туйғудир. Муқаддас сўзларни эҳтиёт қил, шамолга совурма. Ватанга муҳаббат хусусида дуч келган ерда оғиз кўпиртирма, яхшиси унинг фаровонлиги ва қудрати йўлида индамайгина меҳнат қил». Баъзи биродарларга ҳайрон қоламан: кундузи бирон минбарга чиқиб олгудай бўлса баландпарвоз гапларни қалаштириб ташлайди, оқшомда эса чойхонага чиқса ношукурчилик дарвозаларини ланг очиб, майда гапларни қовлаштириб ўтиришдан уялмайди, Донолар таъкидлаган номусли ва назокатли туйғудан бебаҳра бундай кишиларнинг минбардаги гаплари шунинг учун тингловчилар қалбига етиб бормайди, шунинг учун ҳам ҳиссиз ва тузсиз бўлади.

Ватанга меҳр-муҳаббатли бўлиш - ғоят чидам, ғоят юксак онг талаб этувчи ўзига хос илм ва буни эгаллаш ҳам бешиқдан бошланмоғи ва оқибат сўнгги нафасга қадар давом этмоғи лозим. Ватанпарварлик - Ватанни севмоқликни англатса, бу илмни эгаллаган киши Ватанга жонини атаган комил инсон мартабасига етган бўлади. Файласуф Гегель айтганидай «Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга тайёр эканликларида акс этади». Мана шу нуқтадаги фарқда диққатни жалб этайлик: Ватанни севаман, деб юрувчилар кўп. Аммо ҳамма ҳам Ватанга

жонини фидо қилишга тайёр турмайди. Ватанга меҳр ва муҳаббат мавҳум тушунча бўлмай, балки ҳақиқий маънавий туйғудир. Яъни, ватанпарварлик - Ватанга меҳр қўйишдангина иборат эмас, балки Ватан билан ўзни бир бутунликда кўришдир. Унинг яхши ёмон кунларида асқатишдир.¹

Биз - ҳар биримиз Ватанни севамир, чунки Ватан - биз нафас олаётган ҳаводир. Дунёда «Ватанни севамоқ» деган тушунчадан ташқари «Ватан билан ғурурланмоқ, фахрланмоқ» деган тушунча ҳам мавжуд. Зеро, бу икки тушунча бир-бирисиз яшай олмайди. «Киши ўзининг етти аслини (яъни ўтган етти аجدодини) билиши керак», дейишади. Ҳақиқатан шундай. Киши ўз Ватанининг тарихи, улуғлари билан яхши таниш бўлиши, кимларнинг вориси эканини билиши керак.

Бу халқ рўйи заминнинг тарихини бойитишга, маънавий оламининг ривожига бекиёс даражада улур ҳиссасини қўшиб келган ва бундан сўнг ҳам шундай бўлажак. Оталарнинг бугунги кундаги вазифаларидан бири-улуғларни таниб, улар билан фахрланиш ҳиссини фарзандлар қонига сингдирмоқликдир. Шу ўринда яна бир вазифани ҳал қилишимиз керак бўлади: ўтмиш билан фақат фахрланибгина қолмай, шунга яраша ҳаракат қилишимиз шарт.

Ўзбекистон, яъни Ватан ҳар биримизсиз кунини кўравериши мумкин. Беш-олти ёки неча юз, ҳатто минг кишисиз ҳам яшайди, келажаги пойдеворини кўраверади. Аммо биз-биронтамиз Ўзбекистонсиз яшай олмаймиз. Ким Ватансиз яшаш мумкинлигига ишонса - у аҳмоқдир. У хору зордир. Ўз юртидан юз ўгирганлар энг аввало ўз виждонларидан юз ўгирган бўладилар. Ўз юртини севамаган, сева олмаган одам ҳатто ўзини ҳам сева олмайди, оқибатда эса ўзидан-ўзи нафратланади. Бу кунларимизда бахтини чет мамлакатлардан излашга иштиёқмандлар кўриниб қоляпти. Хорижга бориб, азобланаётганлар ҳақида эшитиб турибмиз. Лекин чет элга бориб

¹ Куронов. М. «Миллий тарбия». –Тошкент, 2007. –Б.46.

бойиб қайтган кишини ёки ақлу фазли ила дунёга танилган одамни дали кўрганимизча йўқ. Ҳазрат Навоий айтганларидай, «Ғурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш...» Мирзо Бобурнинг қалб яраси гўё ҳали ҳам битмагандай: «ўз юртни қўйиб Ҳинд сари юзландим, ё Раб, бу не юз қаролик бўлди...»¹

Қадим замонда Бағдодликлардан бири чўлда йўлдан адашди. Оч-наҳор, юпун қолди. Ниҳоят, бир куни узоқдан қора жундан тўқилган бир чодир кўринди. Бағдодликнинг юраги севинчдан ҳапқирди. Ҳолдан тойганича чодирга етиб келди. Ундаги аёл ночор йўловчини очик чехра билан қаршилади, ҳордиқ чиқариши учун жой берди.

Э меҳрибон аёл, жуда чанқадим, сув борми? - деб сўради йўловчи.

Аёл унга бир коса сув берди. Сув илиқ, бунинг устига шўр эди. Мусофирнинг оғзи куйгандек бўлиб, баттар қийналди. Шу аснода ўз шаҳрини эслади: «Оҳ, Бағдод, оҳ! Қандай диёр экансан, энди қадрингни билдим!

Э меҳрибон аёл, сен ҳеч Бағдодни кўрганмисан? - деб сўради у.

Кўрмаганман. Туғилганимдан бери ҳаётим шу чўлларда ўтяпти. Биз доим шу сувни ичамиз. Эрим овга кетган, чўлдан каламушми, калтакесакми тутиб келтирса, қорнингизни тўйдириб оларсиз, - деди хотин.

Бағдодлик буни эшитди-ю, дили яна фарёд қилди: «Оҳ, Бағдод! Қандай муборақ шаҳар экансан, билмай юрган эканман мен нодон!» Хаёлидан шу фирон ўтди-ю, ўзини овутиш мақсадида аёлга она шаҳрини мақтай кетди:

Э меҳрибон аёл! Бу жойларинг жаҳаннам экан. Бу ерда қандай яшаяпсанлар, ҳайронман! Бағдоднинг ғоят латиф хавоси, боғлари, оқар сувлари... анвойи турли неъматлари бор. Бу ерда эса ҳатто майса ҳам ўсмайди. Жаҳаннам каби оловли бир қум дарёси ичида турасан. Ё Аллоҳ, ўзинг асра! Агар истасангизлар, сизларни Бағдодга олиб кетайин, ўша ерда роҳатланиб яшанглар.

Бир оздан сўнг аёлнинг эри овдан қайтди. Аёл эри келтирган чўл каламуши билан калтакесакни сўйиб, иссиқ тошларнинг устига қўйиб

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Тошкент: 1939. –Б.107.

пиширди. Мусофирни ҳам бу таомга таклиф этдилар. Бағдодликнинг кўз ўнгида шахрининг гўзал боғлари, қўй гўшtidан пиширилган кабоблар, ширин сув... гавдаланди, кўзлари алам ёшларига тўлди. Бўғзини куйдирган шўр ва илиқ сувни ичаётганида, ёқимсиз емакларни чайнаётганида «Оҳ Бағдод, оҳ! Қандай гўзал диёр экансан!» деб ичида нола чекиб, афсусланади.

Эр-хотин меҳмонга чодирдан жой қилиб, ўзлари ташқарида ётдилар. Шунда хотин эрига деди:

Бу мусофир нукул «Оҳ Бағдод, оҳ!» деб нола чекапти. Сиз Бағдодни кўрганмисиз? У ер жаннатга ўхшар эмиш. Бизни таклиф қиляпти, агар чинданам жаннат бўлса, ўша томонларга кета қолсакмикин ?

Бу гапни эшитган эр аччиқланди:

Э нодон хотин, сен унинг гапларига ишонма. Бизнинг жаннатимиз шу ернинг ўзида. Бу ердаги кўнгил эрки у ерда йўқ. Бу ерда вужуд жафоси бор, аммо, ундан-да аълороқ бўлган хуррият ва кўнгил сафоси ҳам бор. Сен ўз аҳволингдан мамнун бўлмагунингча, жаннатга кирсанг ҳам роҳат топа олмайсан.

Қиссадан ҳисса шуки, ўзи яшаётган жойнинг кадр-қийматини тўла англаб етмайдиганлар ҳам бор. Бундайларни тақдир фалокатларга, фожиаларга дуч қилгандагина, яшаган жойларининг қадрини ҳис қила бошлайдилар. Деганларки: «Ўзга юртнинг подшоси бўлгандан кўра ўз юртинг гадоси бўл»¹.

Инсоннинг бахти тасалли топган еридадир. Кўнгил тасаллисиз қолган пайтда киши саройда турган бўлса ҳам, у таскинга муҳтож бўлади. Шу боис орифлар кўнгил сафосини вужуд жафосидан устун қўядилар. Мавлоно Румий дедиларки: «Қудуқ тубида вужуд жафоси, лекин кўнгил сафоси бор. Халқ орасида вужуд сафоси, лекин кўнгил жафоси бордир».

Бир одам суҳбатда дедики, «Мабодо уруш бўлса-ю, мени аскарликка

¹ www.fikr.uz

чақирсалар бормайман. Нега энди мен боришим керак? Мен жангга кетайин-у, бунда қолганлар айш-ишрат килиб юраверсинларми? Мен анойи эмасман, урушга борадиган аҳмоқ йўқ...» Бу гапни бир дўстимга айтган эдим, у дедики: «Бундай фикр бир кишининг қаноати эмас. Ватан ва миллатга нисбатан ичида озми-кўпми хиёнат фикри бўлган кишиларнинг оғзидаги сақичдир. Сен буларнинг битгасига дуч келибсан...»

Тилимизда оҳангдош, аммо маъно жиҳатдан зид сўзлар. Шулардан бири «диёнат», яна бири эса - «хиёнат». Қаранг, фарқи биттагина ҳарфда. Масофа жиҳатидан ҳам яқинлиги бор. Диёнатсиз одам бир қадамгина қўйса хиёнат оламига кириб қолганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Ватанимизга бўлган муҳаббат ва ҳурматимиз ҳеч бир нарса билан ўлчана олмайди. Ватанга муҳаббат тарбиясини оила қучоғидан бошлаш лозимдир. Биласизки, кичик болаларда Ватан тасаввури торроқ бўлади. Яъни, улар учун Ватан - она қучоғидир. Болалар ўз оилаларини сева-сева Ватанни севишни ўрганадилар. Чунки оила муҳити Ватан муҳитининг асосини ташкил этади. Ватан муҳити дастлабки озиғини, дастлабки қувватини оила ўчоғидан олади. Оила аъзолари орасида нақадар қувватли боғланиш ва муҳаббат бўлса, Ватан муҳаббати ҳам шунчалар қувватли ва мустаҳкам бўлади. Ўз оила аъзоларига нисбатан хайрли туйғуга эга бўлмаган, уларга фидокорлик қилишни билмаган бир киши Ватанга ҳам фидокорлик туйғуси билан тўлқиллана олмайди. Шундай экан, оила муҳити Ватан муҳитининг бошланиши, биринчи босқичи эканини бир нафас ҳам унутмасак бас.

Али ибн абу Толиб (р.а.): «Ўзингизга душманлик қилган кишини афв этингиз, лекин ватанингизга, миллатингизга, динингизга душманлик қилган кишини кечирмангиз», деган. Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) дедиларки: «Бир миллатда ишончли кишилар озайса, динин сотиб, дунё сурувчилар кўпайса, у миллат орасида фитна бўла олмайди»¹.

Донишманддан сўрадилар: «Қайси одам, қайси миллат афзал?»

¹www.ziyounet.uz

Донишманд икки кафтига тупроқ олиб, «Қайси кафтимдаги тупроқ афзал?» деб сўради. Кейин кафтларидаги тупроқни бир-бирига аралаштириб дедики: «Икки ҳовучимдаги тупроқнинг бир-биридан фарқи бўлмагани каби, ҳамма халқ, ҳамма миллат бир-бирига биродардирлар». Ўз миллатини севиш, ардоқдаш, керак бўлса жон фидо қилиш иллат эмас, балки ўзга миллатни пастга уриш, хорлашга интилиш иллатдир. Ўтган жамиятда шу нуқтада катта хатоликларга йўл қўйилди. Ўз миллатини севганлар «халқ душмани» деган тухмат билан қамалдилар, отилдилар.

Жамият ҳаёти кишиларнинг ҳақ-ҳуқукдари устига қурилгандир. Ҳақ-ҳуқуқларга риоя қилган кишилар жамиятга ҳузур бағишлайдилар. Ҳақ-ҳуқуқларга риоя қилмаганлар эса жамиятга зулм қилганлардан бўлади. Миллатнинг ичидан ҳақиқатга чорловчи ҳақ арбоби чикмагунича у миллат ўлимда эканини тарих неча бор исбот этди. Башариятнинг инқироzi бўйсунмасликдан ва ишонмасликдан юзага келмоқда. Қалбида маънавий қуввати бўлмаган миллатлар ўзларининг имкониятларидан тўлиқ фойдалана олмайдилар. Моддий зафарлар маънавий қувват - ишончга борликдир. Сиёсат халқ ҳаётини бир мақсадга йўналтиришдир. Бу йўналишдаги мақсад яхши бўлса, сиёсат ҳам яхши бўлади. Ёмон бўлса, сиёсат ҳам ёмон бўлади. Моддий нуқтаи назарлар инсонни ҳайвоний ҳаётга етаклайди. Маънавий қарашлар эса инсонни руҳоний ҳаётга етаклайди.

Болаларга эътиборсиз миллатлар истиқболини таҳликага солади. Яхши миллатлар болаларини яхши улғайтирадилар. Болаларни, келажакни ҳимоялайди.

Дехқон экади, сарф-харажат қилади. Тинмай ишлайди. Кузда қанча ҳосил йиғиб олиши ҳали мавҳум. Лекин ишончи бор, шунга яраша ҳаракат қилаверади. Сел келса, гавдаси билан сув йўлини тўсишдан ҳам тоймайди. Инсон ҳаётидаги диний қараш ҳам шундай. У охираи меваси учун ҳаракат қилади.

Одамзод пайдо бўлганидан бери ҳеч бир жамият динсиз яшамаган. Бир дин ўрнига иккинчиси келган. Ватан, миллат ва дин бир халққа билан

жипслашган. Бири хасталанса, иккинчиси соғ қолмайди.

Ё Аллоҳ! Она-Ватанимизни турли офатлардан, балолардан асра! Тинчлигини бардавом қил. Ватанимизга ёмон назар билан қараётганларга инсофу тавфиқ бер. Инсофга юрмасалар, уларни ўзинг бартараф қил. Миллатимизни дунё аро иззатли миллатлардан қил. Бизларни ўз миллати шарафи учун хизмат қиладиган, ўзга миллатларни қадрлайдиган миллатпарварлардан қил. Динимизга қувват ва ривож бер. Омийн, ё Раб ал-оламийн1!

Табиатда тўрт хил жонивор сабабсиз қўрқади: читтак осмон йиқилиб кетишидан қўрқиб, оёғини осмонга қилиб ётади; лайлак икки оёғини қўйса, ерга ботиб кетишидан қўрқиб, доим биттасини кўтариб туради; чувалчанг «кўп лой есам тугаб қолади», деб қўрқиб доим оч юради; қўршапалак инсон унинг гўзаллигидан мафтун бўлишидан ва бошқа қушлар каби тутиб, қафасга солишидан қўрқиб, кундузлари уясида чикмайди.

Атрофимизда шу жониворларни эслатувчи хўб ажойиб одамлар бор: кимдан ёки нимадан қўрқиш кераклигини билмайдилар. Бировлар ўлимдан қўрқадилар, амалдор мансабидан ажрашдан қўрқади, бозорчилар солиқчилардан қўрқадилар, ўғрилар милициядан қўрқадилар...

Телемухбир йўловчиларни тўхтатиб, савол беришпти:

Сиз нимани йўқотишдан қўрқасиз?

Бу саволга одамлар турлича жавоб беришяпти. Бири «Ота-онамни йўқотишдан қўрқаман», дейди. Бошқа бир одам «Тинчликни», яна бири «Оила бахтини...» деди.

Ҳамма жавоблар турли.

Лекин...

Бирон-бир киши «Виждонни йўқотишдан қўрқаман», демади, «Иймонимни йўқотишдан қўрқаман», демади. «Эътиқодни, диёнатни, Ватанга садоқатни йўқотишдан қўрқаман», демади-я!